

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΤΜΗΜΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία
στην εποχή του Covid-19**

ΜΠΑΓΚΗΣ – ΚΑΣΙΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΑΘ. ΣΑΜΠΡΑΚΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

Διπλωματική Εργασία

Που υποβλήθηκε στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

του Πανεπιστημίου Πειραιώς ως μέρος των

απαιτήσεων για την απόκτηση του Μεταπτυχιακού

Διπλώματος Ειδίκευσης στην Οικονομική και Επιχειρησιακή Στρατηγική

Πειραιάς

Οκτώβριος 2020

UNIVERSITY OF PIRAEUS

DEPARTMENT OF ECONOMICS

MASTER PROGRAM IN

ECONOMIC AND BUSINESS STRATEGY

**The contribution of tourism to the Greek economy
in the time of Covid-19**

BY BAGKIS – KASIMIS ALEXANDROS

SUPERVISOR: PROF. SAMPRAKOS EYAGGELOS

Piraeus

October 2020

Δήλωση Αυθεντικότητας/Ζητήματα Copyright

«Το άτομο το οποίο εκπονεί την Διπλωματική Εργασία φέρει ολόκληρη την ευθύνη προσδιορισμού της δίκαιης χρήσης του υλικού, η οποία ορίζεται στην βάση των εξής παραγόντων: του σκοπού και χαρακτήρα της χρήσης (εμπορικός, μη κερδοσκοπικός ή εκπαιδευτικός), της φύσης του υλικού, που χρησιμοποιείται (τμήμα του κειμένου, πίνακες, σχήματα, εικόνες ή χάρτες), του ποσοστού και της σημαντικότητας του τμήματος, που χρησιμοποιεί σε σχέση με το όλο κείμενο υπό copyright, και των πιθανών συνεπειών της χρήσης αυτής στην αγορά ή στην γενικότερη αξία του υπό copyright κειμένου».

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της παρούσας Διπλωματικής Εργασίας, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν σ' αυτό. Ειδικότερα, ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Σαμπράκο Ευάγγελο, για την επιλογή του θέματος, την υποστήριξη και βοήθεια καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας μου. Ακόμη, ευχαριστώ τους διδάσκοντες καθηγητές του μεταπτυχιακού τμήματος στο Business Strategy του Πανεπιστημίου Πειραιώς για τις γνώσεις και εφόδια που προσέφεραν καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου για την στήριξη και σ' αυτό το στάδιο της ζωής μου.

Αφιέρωση

«Αφιερώνεται στους γονείς μου»

Πίνακας περιεχομένων

Δήλωση Αυθεντικότητας/Ζητήματα Copyright	2
Σελίδα Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής	Error! Bookmark not defined.
Ευχαριστίες.....	3
Αφιέρωση	4
Κατάλογος Πινάκων	7
Περίληψη	8
Abstract	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Εισαγωγή.....	10
1.1 Γενικά	10
1.2 Σκοπός της εργασίας	11
1.3 Μεθοδολογία προσέγγισης.....	11
1.4 Δομή της Διπλωματικής Εργασίας.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Τουρισμός.....	13
2.1 Εννοιολογική προσέγγιση τουρισμού	13
2.2 Ιστορική αναδρομή τουριστικού φαινομένου	14
2.3 Τουριστικό προϊόν	15
2.4 Τουριστικός προορισμός	17
2.5 Σύγχρονες τάσεις στον τουρισμό.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Τουρισμός και οικονομία	22
3.1 Τουρισμός και οικονομική ανάπτυξη	22
3.2 Τουρισμός και απασχόληση	25
3.3 Τουρισμός και περιφερειακή ανάπτυξη	27
3.4 Τουρισμός και δημόσια έσοδα	28
ΚΕΦΑΚΑΙΟ 4: Τουρισμός στην Ελλάδα	30

4.1	Στατιστικά στοιχεία	30
4.2	Νέες επενδύσεις στον τουρισμό.....	32
4.3	Οικονομικά στοιχεία τουρισμού στην Ελλάδα.....	32
ΚΕΦΑΚΑΙΟ 5: Κορωνοϊός, τουρισμός και οικονομία		35
5.1	Κορωνοϊός.....	35
5.2	Επιπτώσεις του κορωνοϊού στην τουριστική βιομηχανία	36
5.3	Μέτρα για την μείωση των επιπτώσεων του κορωνοϊού στον τουρισμό	38
ΚΕΦΑΚΑΙΟ 6: Προτάσεις-Συμπεράσματα		44
Βιβλιογραφία		46

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1: Κυριότερα μεγέθη που αφορούν τον εισερχόμενο τουρισμό για το έτος 2019 30

Περίληψη

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία επιδιώκει να μελετήσει την συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, επικεντρώνοντας στα τελευταία έτη, όπου οι τουριστικές ροές ήταν αυξημένες, όπως αυξημένο ήταν και το ενδιαφέρον για την πραγματοποίηση επενδύσεων στον κλάδο αυτό. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην επίδραση του Covid-19 στον τουρισμό της Ελλάδος, καθώς και στις μελλοντικές τάσεις και προοπτικές που διανοίγονται, ενώ ξεχωριστή αναφορά γίνεται στην ενίσχυση του τουρισμού, μέσω των εθνικών και ευρωπαϊκών πρωτοβουλιών. Μέσω της εκτενούς βιβλιογραφικής αναζήτησης σε επιστημονικά περιοδικά και συγγράμματα, αλλά και μέσω της άντλησης ποσοτικών στοιχείων από οργανισμούς που ασχολούνται με τον τουρισμό και την επίδραση του στην οικονομία, προέκυψαν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα συμπεράσματα, καθώς και πεδίο για περαιτέρω έρευνα, λαμβάνοντας υπόψη τον ιδιαίτερα δυναμικό χαρακτήρα της υγειονομικής κρίσης.

Από την μελέτη αυτή διαπιστώθηκε ότι ο τουρισμός συμβάλλει καθοριστικά στην οικονομία της χώρας και δημιουργεί σημαντικά μεγάλο αριθμό θέσεων εργασίας, κυρίως κατά την διάρκεια των θερινών μηνών. Ωστόσο, οι επιπτώσεις του Covid-19 στον τουρισμό καθιστούν αναγκαία την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, καθώς και τον εκσυγχρονισμό και ποιοτική αναβάθμιση των παρεχόμενων προϊόντων. Προϋπόθεση για την περαιτέρω μεγέθυνση του τουρισμού και την αύξηση των θέσεων εργασίας, απαιτεί η επίτευξη βιωσιμότητας των επιχειρήσεων καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης, έτσι ώστε να συνεχίσουν να λειτουργούν με τρόπο αποτελεσματικό, αλλά και να συνεχιστεί η προσέλκυση επενδύσεων στον τομέα των καταλυμάτων, αλλά και των εναλλακτικών μορφών τουρισμού.

Λέξεις Κλειδιά: *Τουρισμός, οικονομική ανάπτυξη, Covid-19, Ελλάδα, Απασχόληση, Τουριστικές Επιχειρήσεις*

Abstract

This Master Thesis seeks to study the contribution of tourism to the Greek economy, focusing on recent years, where tourist flows have increased, as has increased interest in investing in this sector. Special emphasis is given to the impact of Covid-19 on tourism in Greece, as well as to the future trends and prospects that are opening up, while special reference is made to the strengthening of tourism, through national and European initiatives. Through the extensive bibliographic search in scientific journals and books, but also through the extraction of quantitative data from organizations dealing with tourism and its impact on the economy, particularly interesting conclusions emerged, as well as a field for further research, taking into account the very dynamic character. of the health crisis.

This study found that tourism contributes significantly to the country's economy and creates a significant number of jobs, especially during the summer months. However, the impact of Covid-19 on tourism makes it necessary to enhance competitiveness, as well as to modernize and upgrade the quality of the products provided. A prerequisite for the further growth of tourism and the increase of jobs is the achievement of viability of companies throughout the crisis, so that they can continue to operate effectively, but also to continue to attract investment in the accommodation sector, but also of alternative forms of tourism

Keywords: *Tourism, Economic Development, Covid-19, Greece, Employment, Tourism Enterprises*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Εισαγωγή

1.1 Γενικά

Ο τουρισμός θεωρείται ως μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη δραστηριότητα, διεθνώς, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και στην Ελλάδα. Ιδίως, τα τελευταία χρόνια, έως και το 2019, ο τουρισμός στην Ελλάδα, είχε γνωρίσει ιδιαίτερα μεγάλη άνθηση, με τους επισκέπτες να προέρχονται από όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου και τους περισσότερους από την Ευρώπη, ενώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι η χώρα βρισκονταν σε μια διαρκή κατάσταση ανάπτυξης νέων τουριστικών προορισμών. Χαρακτηριστικό του τουρισμού στην Ελλάδα είναι οι επισκέψεις των τουριστών που πραγματοποιούνται κυρίως κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών, ενώ δεν θα πρέπει να παραληφθεί το γεγονός ότι ο τουρισμός αποτελεί σημαντική πηγή κέρδους, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι συμβάλλει στη δημιουργία χιλιάδων θέσεων εργασίας, έχοντας περιφερειακή διάσταση, ενώ κρίσιμη θεωρείται και η συμβολή του κλάδου αυτού και στα έσοδα του κράτους, τόσο σε επίπεδο άμεσων, όσο και σε επίπεδο έμμεσων φόρων.

Ωστόσο, το 2020, η χρονιά, όσον αφορά τον τουρισμό ήταν τελείως διαφορετική, καθώς η ανθρωπότητα βρέθηκε αντιμέτωπη με την υγειονομική κρίση του κορονοϊού-Covid-19, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να επηρεαστεί μια σειρά τομέων της οικονομίας. Όπως ήταν αναμενόμενο επηρεάστηκε και ο τουρισμός στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι η χώρα κατάφερε να αντιμετωπίσει το πρώτο κύμα της υγειονομικής κρίσης, με σχετική επιτυχία, λίγα κρούσματα και περιορισμένο αριθμό θανάτων. Έτσι, υπήρξε πλήθος ενεργειών, τόσο κατόπιν σχετικών πρωτοβουλιών που υπήρξαν από την Κυβέρνηση, αλλά και μετέπειτα από τις πιέσεις που άσκησαν φορείς του τουρισμού, όπως για παράδειγμα ήταν το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος, ο Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων Ελλάδος (ΣΕΤΕ) κτλ.

Η «επόμενη μέρα» του τουρισμού έπειτα από την υγειονομική κρίση, βρίσκει τον κόσμο διαφορετικό, τόσο σε επίπεδο συνηθειών, όσο και σε οικονομικό επίπεδο, καθώς δεν είναι λίγοι οι κλάδοι της οικονομίας που έχουν υποστεί και αναμένεται να υποστούν περισσότερες πιέσεις, με αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι σ' αυτούς να έχουν περιορισμένο διαθέσιμο εισόδημα. Από την άλλη, κυριαρχεί φόβος για πολλές κατηγορίες τουριστών, καθώς σκέφτονται το ενδεχόμενο να νοσήσουν σε μια χώρα

διαφορετική από την δική τους και διερωτώνται αν υπάρχει και η κατάλληλη υποδομή, καθώς και η προετοιμασία για την αντιμετώπιση αυτού του ενδεχομένου. Από την άλλη οι επιχειρήσεις του τουρισμού πιέζονται λόγω της κατάστασης που επικρατεί και των περιορισμένων εσόδων, ενώ δεν είναι λίγες αυτές που ξεκίνησαν τη λειτουργία τους πρόσφατα, με αποτέλεσμα να μην έχουν καταφέρει καν να εδραιωθούν στην αγορά.

1.2 Σκοπός της εργασίας

Σκοπός της παρούσας Διπλωματικής Εργασίας είναι να μελετήσει την συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, υπό το πρίσμα του Covid-19. Ειδικότερα, μελετώνται τα κυριότερα μεγέθη που αφορούν τον τουρισμό και τα βασικά οικονομικά του στοιχεία, πριν την εκδήλωση της κρίσης του Covid-19, επιχειρώντας μιας σύγκριση με τα φετινά δεδομένα, ενώ παράλληλα αποτυπώνονται και οι σύγχρονες τάσεις που αναπτύσσονται στον τομέα του τουρισμού, στα πλαίσια της τουριστικής αγοράς να ανακτήσει μέρος των απωλειών που έχει υποστεί. Επιπλέον, διατυπώνονται ορισμένες προτάσεις αναφορικά με το μέλλον του τουρισμού στην Ελλάδα.

1.3 Μεθοδολογία προσέγγισης

Σχετικά με την εφαρμοζόμενη μεθοδολογία, πρόκειται για εκτενή βιβλιογραφική αναζήτηση σε διεθνείς βάσεις επιστημονικών δεδομένων, όπως είναι το Google Scholar, δίνοντας έμφαση σε επιστημονικά περιοδικά που αναφέρονται σε ζητήματα τουρισμού και οικονομίας, όπως επίσης και στις επιπτώσεις που έχει προκαλέσει ο κορωνοϊός στην βιομηχανία του τουρισμού. Ακόμη, χρησιμοποιούνται σχετικά συγγράμματα, ενώ για την αποτύπωση των στατιστικών δεδομένων που αφορούν τον τουρισμό και την οικονομία του τουρισμού, χρησιμοποιούνται στοιχεία που προέρχονται από φορείς όπως είναι η Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛΣΤΑΤ), ο Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΞΕΕ), η Eurostat, το IOBE κτλ.

1.4 Δομή της Διπλωματικής Εργασίας

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Ειδικότερα, το πρώτο κεφάλαιο μελετάει την έννοια του τουρισμού, όπου προσδιορίζεται εννοιολογικά, ενώ στη συνέχεια γίνεται ιστορική αναδρομή του φαινομένου αυτού. Ακολούθως, παρουσιάζεται το τουριστικό προϊόν, καθώς επίσης και η έννοια του τουριστικού προορισμού, ενώ ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις σύγχρονες τάσεις που επικρατούν στον τουρισμό. Περαιτέρω, το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην σχέση του τουρισμού με την οικονομία, επικεντρώνοντας την μελέτη αυτή σε ζητήματα που άπτονται της οικονομικής ανάπτυξης, της απασχόλησης, της περιφερειακής ανάπτυξης και των δημοσίων εσόδων. Εν συνεχεία, το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας δίνει έμφαση στην μελέτη του τουρισμού στην Ελλάδα, όπου αναλύονται οι πλέον σημαντικοί τουριστικοί προορισμοί, ενώ στη συνέχεια αποτυπώνονται πρόσφατα στατιστικά στοιχεία, τα οποία αφορούν την εξέλιξη του φαινομένου του τουρισμού στην Ελλάδα. Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στις νέες επενδύσεις που πραγματοποιούνται στον τουρισμό, καθώς και στα οικονομικά στοιχεία που αφορούν τον τουρισμό στην Ελλάδα, διαχρονικά, εστιάζοντας κυρίως στην τελευταία δεκαετία, όπου η χώρα βρέθηκε αντιμέτωπη με βαθιά ύφεση και κρίση. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στον κορονοϊό και στην επίδραση του στην οικονομία, όπου αρχικά γίνεται αναφορά στον κορονοϊό, ενώ στη συνέχεια εξετάζονται αναλυτικά οι επιπτώσεις που έχει προκαλέσει ο κορονοϊός στην τουριστική βιομηχανία, ενώ επιχειρείται μια αναφορά στα μέτρα για την μείωση των επιπτώσεων του κορονοϊού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Τουρισμός

2.1 Εννοιολογική προσέγγιση τουρισμού

Είναι γεγονός ότι η έννοια του τουρισμού έχει προσεγγιστεί στο παρελθόν με ποικίλες διαφορετικές προσεγγίσεις, οι οποίες τροποποιούνταν στο πέρασμα του χρόνου, ενώ σήμερα έχουν εξελιχθεί περαιτέρω, όντας ένας από τους πλέον δυναμικούς τομείς της οικονομίας διεθνώς (Λαγός,2005). Σύμφωνα με την προσέγγιση του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (ΠΟΤ-WTO), ο τουρισμός συνιστά ένα κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό φαινόμενο, το οποίο σχετίζεται άμεσα με την μετάβαση σε νέες τοποθεσίες, οι οποίες βρίσκονται εκτός του τόπου διαμονής κάποιου, με την μετακίνηση αυτή να έχει ως βασικό κίνητρο την απόλαυση (Καραγιάννης & Έξαρχος,2006). Επιπλέον, ο τουρισμός μπορεί να αποτελέσει μια πρόσκαιρη μετάβαση των ανθρώπων που διαμένουν μόνιμα σε μια περιοχή, σε κάποιον άλλο τόπο, έχοντας ως στόχο την ικανοποίηση των τουριστικών αναγκών (Ηγουμενάκης,1991). Στην ελληνική βιβλιογραφία επίσης, οι Μυλωνόπουλος & Μοίρα (2011), υποστηρίζουν ότι ο τουρισμός σχετίζεται με την διαμονή σε κάποιον τόπο, ο οποίος είναι διαφορετικός από τον τόπο που διαμένει κάποιος και η μετακίνηση προς τον τόπο αυτό γίνεται για πληθώρα λόγων, όπως είναι για παράδειγμα η εργασία, είτε η ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων, είτε η διασκέδαση, καθώς και οι επισκέψεις σε φιλικά ή συγγενικά πρόσωπα.

Σε μια πιο πρόσφατη ερμηνεία της έννοιας του τουρισμού, το World Travel & Tourism Council (2015), υποστηρίζει ότι η έννοια του τουρισμού περιλαμβάνει ταξίδια, τα οποία λαμβάνουν χώρα για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των 24 ωρών, ενώ όσον αφορά τους λόγους της υποκίνησης των ταξιδιών αυτών, πρόκειται κυρίως για διασκέδαση, σπουδές, επαγγελματικούς λόγους, καθώς και λόγους που σχετίζονται με την υγεία. Αναφορικά με την έννοια του τουρίστα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι και για αυτή την έννοια έχουν γίνει διαφορετικές προσεγγίσεις. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Βαρβαρέσο (2008), οι τουρίστες μπορούν να θεωρηθούν τα άτομα τα οποία προβαίνουν στην πραγματοποίηση ενός ταξιδιού από περιέργεια, είτε επιδιώκουν να λάβουν ικανοποίηση από το ταξίδι που πραγματοποιούν. Οι τουρίστες πραγματοποιούν ταξίδια είτε για οικογενειακούς λόγους, είτε για λόγους υγείας, ενώ όσον αφορά τον χρόνο των ταξιδιών αυτών μπορεί να είναι 24 ώρες ή και λιγότερο, λαμβάνοντας υπόψη και την περίπτωση της κρουαζιέρας. Μια υποκατηγορία, κατά

κάποιο τρόπο των τουριστών είναι οι εκδρομείς, οι οποίοι θεωρούνται και προσωρινοί επισκέπτες, καθώς η διαμονή σε κάποια χώρα ή περιοχή δεν ξεπερνά τις 24 ώρες (Σιταράς & Τζένος,2007).

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στις ιδιαιτερότητες του τουρισμού, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο περιλαμβάνει οικονομικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα είναι οι υπηρεσίες διαμονής, οι υπηρεσίες ακίνητης περιουσίας, οι υπηρεσίες πληροφόρησης και ενημέρωσης, οι υπηρεσίες μετακίνησης, καθώς και οι πολιτιστικές υπηρεσίες, όπως είναι η πολιτιστική παραγωγή, τα μουσεία, οι αρχαιολογικοί χώροι, όπως και οι υπηρεσίες αθλητισμού και αναψυχής, που περιλαμβάνουν την ενοικίαση σκαφών αναψυχής, την παροχή αθλητικών εγκαταστάσεων, τα θεματικά πάρκα, τα πάρκα αναψυχής κτλ.

2.2 Ιστορική αναδρομή τουριστικού φαινομένου

Αναμφίβολα, το φαινόμενο του τουρισμού χάνεται στο πέρασμα του χρόνου, καθώς οι πρώτες μετακινήσεις φαίνεται να πραγματοποιούνται στην περιοχή της Μεσοποταμίας, καθώς στην περιοχή αυτή υπήρξε έντονη ανάπτυξη, τόσο σε οικονομικό, όσο και σε πολιτικό και πνευματικό επίπεδο. Περαιτέρω, στο πέρασμα του χρόνου, οι μετακινήσεις ευνοήθηκαν από την διαρκή ανάπτυξη του δικτύου μεταφορών και έτσι διαμορφώθηκαν και τα πρώτα τουριστικά ρεύματα στον κόσμο (Τσάρτας,1996). Στην αρχαία Ελλάδα ο τουρισμός γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση, καθώς οι τουρίστες ταξίδευαν για να συμμετέχουν σε αθλητικά γεγονότα, όπως επίσης και σε πολιτιστικά γεγονότα, με τα πλέον εμβληματικά να είναι οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στους περιηγητές, οι οποίοι ανέπτυξαν σημαντική δραστηριότητα στην αρχαία Ελλάδα και ταξιδεύαν, έτσι ώστε να ανακαλύψουν νέες περιοχές και να έρθουν σε επαφή με τον πολιτισμό των περιοχών αυτών. Γνωστοί τουριστικοί προορισμοί στην αρχαία Ελλάδα ήταν η αρχαία Ολυμπία, όπου διοργανώνονταν οι Ολυμπιακοί Αγώνες, η Επίδαυρος, όπου διοργανώνονταν και εκεί πολιτιστικές εκδηλώσεις, καθώς επίσης και οι Δελφοί, όπου βρίσκονταν και το ομώνυμο μαντείο (Βαρβαρέσος,2008).

Κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, υπήρξε σημαντική ανάπτυξη τουριστικού ρεύματος, το οποίο συνδεόταν με επαγγελματικούς, καθώς επίσης και με θρησκευτικούς λόγους, ενώ δεν θα πρέπει να παραληφθεί ότι ορισμένα από τα ταξίδια

αυτά πραγματοποιούνταν για ψυχαγωγικούς λόγους. Ωστόσο, προς το τέλος της Ρωμαϊκής περιόδου, εξαιτίας των εκτενών καταστροφών στο οδικό δίκτυο, οι μετακινήσεις των πληθυσμών καθίσταται ιδιαίτερα προβληματικές, με εξαίρεση να αποτελεί η μετάβαση στου Αγίους Τόπους, ενώ σε επίπεδο Ευρώπης, σημαντικός αριθμός επισκέψεων πραγματοποιούνταν προς τα τότε γνωστά εκπαιδευτικά κέντρα, όπως για παράδειγμα ήταν η Οξφόρδη (Τσάρτας,1996). Εν συνεχεία, κατά την περίοδο της Αναγέννησης, τα τουριστικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν σχετίστηκαν με την πολιτιστική και πνευματική ανάπτυξη, ενώ χαρακτηριστικό της εποχής αποτέλεσε η ανάπτυξη-συγγραφή τουριστικών οδηγιών για διάφορες περιοχές του κόσμου, όπως για παράδειγμα για τη Μαδαγασκάρη. Ενδιαφέρουσα περιήγηση κατά την εποχή αυτή ήταν το “tour”, το οποίο λάμβανε χώρα στην περιοχή της Γαλλίας και απευθύνονταν κυρίως σε πολίτες που διέθεταν σχετική εισοδηματική άνεση και επιδίωκαν να ανακαλύψουν νέες περιοχές (Λαγός,2005).

Περαιτέρω, μετά το 1800 σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη του τουρισμού έδωσε η καθιέρωση του σιδηροδρόμου ως μέσο μεταφοράς, ενώ εξέχουσα μορφή που συνέβαλε στην ανάπτυξη του τουρισμού ήταν ο Thomas Cook, οποίος εισήγαγε πλήθος καινοτομιών και έτσι κατάφερε να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο ταξίδευαν ως τότε οι τουρίστες. Παράλληλα, ήταν ο πρώτος που προχώρησε και στην ίδρυση τουριστικού γραφείου, όπως επίσης και στην διοργάνωση εκδρομών, στην πώληση εισιτηρίων ακτοπλοϊκών μεταφορών κτλ. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, η μεγαλύτερη ανάπτυξη του τουρισμού προήλθε έπειτα από το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς επικράτησε ειρήνη, ενώ αναπτύχθηκαν περαιτέρω οι μεταφορές, καθώς και οι διάφορες τεχνολογίες που σχετίζονται με τον τουρισμό, ενώ προς την κατεύθυνση αυτή, σημαίνοντα ρόλο διαδραμάτισε και η οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε σε διεθνές επίπεδο, όπως επίσης και η καθιέρωση του ελεύθερου χρόνου για τους εργαζομένους (Μυλωνόπουλος & Μοίρα,2011).

2.3 Τουριστικό προϊόν

Οι τουρίστες-επισκέπτες μιας περιοχής, επιδιώκουν να αναζητήσουν τα τουριστικά προϊόντα, τα οποία είναι τα πλέον κατάλληλα για αυτούς και ταιριάζουν στις προτιμήσεις τους. Ειδικότερα, τα τουριστικά προϊόντα μπορεί να περιλαμβάνουν υλικά αγαθά, όπως για παράδειγμα φαγητό, είτε μπορεί να περιλαμβάνουν άλλα

προϊόντα και υπηρεσίες, όπως είναι η διαμονή σε κάποιο κατάλυμα. Από την άλλη, στα άυλα προϊόντα που ενσωματώνονται στο τουριστικό προϊόν, μπορεί να περιλαμβάνεται η θέρμανση, καθώς και η τηλεφωνική επικοινωνία που παρέχεται από το κατάλυμα, αλλά και ευρύτερα όλες οι υπηρεσίες που θεωρούνται αναγκαίες για την φιλοξενία του τουρίστα. Κάποια από τα προϊόντα που συνθέτουν τα τουριστικά προϊόντα βρίσκονται ελεύθερα στη φύση, όπως για παράδειγμα μπορεί να είναι το φως, ενώ η τουριστική οικονομία δίνει περισσότερη έμφαση στα τουριστικά αγαθά και υπηρεσίες που σχετίζονται με παραγωγική προσπάθεια που καταβάλλεται από τους ανθρώπους, έτσι ώστε να υπάρξει ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών που έχουν οι πελάτες (Βαρβαρέσος,2008).

Εν αντιθέσει με τα υλικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν τα τουριστικά προϊόντα, τα άυλα παρουσιάζουν πλήθος ιδιομορφιών, καθώς θα πρέπει να γίνεται αξιοποίηση αυτών στον τόπο παραγωγής τους, από αυτούς που τα έχουν ανάγκη, είτε από αυτούς που θα θέλουν να τα αποκτήσουν. Από τους πλέον σημαντικούς παραγωγικούς συντελεστές στον τουριστικό τομέα θεωρείται ότι είναι η εργασία, το έδαφος, καθώς επίσης και το κεφάλαιο, καθώς αξιοποιώντας τους συντελεστές αυτούς με τον κατάλληλο τρόπο, μπορεί να υπάρξει διαμόρφωση των κατάλληλων προϊόντων, τα οποία και θα ικανοποιούν τις ανάγκες, αλλά και τις επιθυμίες που εκφράζουν οι τουρίστες. Περαιτέρω, η εργασία μπορεί να είναι είτε σωματική, είτε μπορεί να πνευματική και είναι αναγκαία για την διαμόρφωση των κατάλληλων τουριστικών προϊόντων και των παρεχόμενων προς τους τουρίστες υπηρεσιών, ενώ από την άλλη, όσον αφορά το έδαφος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι ιδιότητες που έχει θεωρούνται αναγκαίες για την παραγωγική διαδικασία. Ουσιαστικά, πάνω στο έδαφος διαμορφώνονται οι υποδομές μιας ξενοδοχειακής μονάδας, ενώ συνάμα το έδαφος καλλιεργείται έτσι ώστε να μπορεί να προσφέρει προϊόντα διατροφής που θα χαρακτηρίζονται από υψηλή ποιότητα και θα αξιοποιήσει η τουριστική επιχείρηση στους πελάτες τους. Όσον αφορά το κεφάλαιο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι περιλαμβάνει όλα τα προϊόντα που θεωρούνται αναγκαία για την παραγωγική διαδικασία και την παραγωγή προϊόντων, τα οποία αναμένεται να ικανοποιήσουν τις τουριστικές ανάγκες και τις επιθυμίες των τουριστών. Τυπικά παραδείγματα που μπορούν να ενταχθούν στην έννοια του κεφαλαίου είναι ο ξενοδοχειακός εξοπλισμός, οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές κτλ. τα οποία χρησιμοποιούνται από ξενοδοχειακές μονάδες, αλλά και από τα ταξιδιωτικά γραφεία (Ηγουμενάκης & Κραβαρίτης,2004).

2.4 Τουριστικός προορισμός

Με την έννοια του τουριστικού προορισμού, νοείται ένας φυσικός χώρος, ο οποίος διαθέτει θέλγητρα προσέλκυσης επισκεπτών, καθώς και υπηρεσίες υποστήριξης, έτσι ώστε να μπορεί ένας επισκέπτης να διανυκτερεύσει στον τόπο αυτό. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα όρια του τουριστικού προορισμού δεν μπορούν να προσδιοριστούν με σαφήνεια και έτσι ένας τουριστικός προορισμός μπορεί να υπάγεται διοικητικά σε μία ή περισσότερες διοικητικές ενότητες, με αποτέλεσμα να θεωρείται δύσκολη η μέτρηση, η διοίκηση και γενικότερα η διαχείρισή του. Ένας τουριστικός προορισμός δύναται να προσφέρει από κάποιο απλό προϊόν αναψυχής, όπως για παράδειγμα είναι ο ήλιος, ή η θάλασσα, μέχρι πολύ πιο σύνθετα προϊόντα, τα οποία θεωρούνται ειδικού ενδιαφέροντος, όπως για παράδειγμα είναι ο αγροτουρισμός. Οι δυνατότητες που προσφέρει ο τουριστικός προορισμός σχετίζονται άμεσα με τον πλούτο που διαθέτει η περιοχή σε πόρους, όπως επίσης και με την ικανότητα των επιχειρηματιών και των φορέων, τόσο σε επίπεδο κράτους, όσο και σε επίπεδο αυτοδιοίκησης, να αξιοποιούν τους πόρους αυτούς, συνεκτιμώνοντας το κεφάλαιο και την εξειδικευμένη εργασία, δημιουργώντας δηλαδή ουσιαστικά προστιθέμενη αξία. Ειδικότερα, τα μνημεία-πολιτιστικοί πόροι που βρίσκονται σε έναν τουριστικό προορισμό μπορεί είτε να μην είναι επισκέψιμα, είτε μπορεί να χρησιμοποιούνται απλά για μια επίσκεψη, είτε μπορεί να αξιοποιούνται στα πλαίσια μιας πολιτιστικής διαδρομής, είτε μπορεί να αποτελούν αντικείμενο σπουδής επιστημονικών και συνάμα τεχνολογικών γνώσεων της εποχής στην οποία αναφέρεται το μνημείο (Βαρβαρέσος,2008).

Σχετικά με τα είδη των προορισμών, θα πρέπει να αναφερθεί ότι υπάρχουν μικροί νησιωτικοί προορισμοί, οι οποίοι μπορεί να θεωρηθούν ως ενιαίοι προορισμοί, ενώ οι τουρίστες μπορούν να μετακινούνται σε δύο ή τρία τέτοια νησιά κατά τη διάρκεια των διακοπών τους, η διάρκεια των οποίων δεν ξεπερνά τη μία εβδομάδα ή τις δέκα ημέρες. Ακόμη, μπορεί να υπάρχουν προορισμοί, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από κάποιο μνημείο ή φυσικό τόπο, όπως για παράδειγμα είναι η αρχαία Ολυμπία, η λίμνη Κερκίνη κτλ, είτε προορισμοί που χαρακτηρίζονται για τους φυσικούς τόπους που έχουν, με τους τόπους αυτούς να εντάσσονται σε περισσότερες από μια διοικητικές περιφέρειες. Επιπλέον, υπάρχουν προορισμοί οι οποίοι είναι προορισμοί-πόλεις, όπως

για παράδειγμα είναι η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και θεωρούνται ισχυρότεροι, είτε διαφορετικοί από τους αντίστοιχους διοικητικούς προορισμούς. Τέλος, ως τουριστικοί προορισμοί μπορούν να θεωρηθούν γεωγραφικές περιοχές και ιστορικές περιοχές, όπως είναι για παράδειγμα η Μακεδονία, η Πελοπόννησος, οι οποίες είναι γνωστές για ποικίλους ιστορικούς λόγους (Ηγουμενάκης & Κραβαρίτης,2004).

2.5 Σύγχρονες τάσεις στον τουρισμό

Οι εξελίξεις της τεχνολογίας, κατά την διάρκεια των τελευταίων ετών, αλλά και ο σύγχρονος τρόπος διαβίωσης των τουριστών, έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχουν διαρκώς νέες τάσεις στον τουρισμό. Ωστόσο, η πανδημία του κορωνοϊού είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθούν και διαφορετικές τάσεις που άπτονταν του τρόπου λειτουργίας των επιχειρήσεων, ενώ αναγκαία ήταν η διαμόρφωση και του αντίστοιχου θεσμικού πλαισίου.

Υγειονομικά πρωτόκολλα λόγω Covid-19

Κατά τη διάρκεια της πρόσφατης υγειονομικής κρίσης, η οποία βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη και συγκεκριμένα μετά το πέρας της καραντίνας, στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες της Ευρώπης και όχι μόνο, θεσπίστηκαν υγειονομικά πρωτόκολλα, έτσι ώστε να μπορέσει να διασφαλιστεί ο μετριασμός της μετάδοσης στην κοινότητα, καθώς επίσης και ο κατάλληλος χειρισμός των πιθανών κρουσμάτων. Έτσι αναπτύχθηκαν και πιστοποιήσεις, οι οποίες αφορούσαν τόσο τα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος, όσο και τα καταλύματα, αλλά και άλλους χώρους, καθώς και τα μεταφορικά μέσα με τα οποία διακινούνταν οι τουρίστες. Πέρα από την λήψη της σχετικής πιστοποίησης, προβλέπονταν και υλοποιήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο αφορούσε τους άμεσα εμπλεκόμενους. Ειδικότερα, όσον αφορά τους στόχους του εν λόγω εκπαιδευτικού προγράμματος, επιδιώκεται να υπάρξει βελτίωση αναγκαίων ικανοτήτων, όπως είναι οι ακόλουθες (Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος,2020):

- Να μπορούν να συνοψίζουν τις πηγές και τους τρόπους μετάδοσης του ιού

- Να είναι σε θέση να εφαρμόσουν διαδικασίες ενημέρωσης των αρμοδίων του καταλύματος, καθώς και των ίδιων των πελατών που φιλοξενούνται σ' αυτά
- Να μπορούν να συνοψίζουν μεθόδους και να αναπτύσσουν επικοινωνιακή προσέγγιση των επισκεπτών
- Να ενεργούν λαμβάνοντας υπόψη το νομοθετικό πλαίσιο, κατά τις περιπτώσεις όπου υπάρχει ασθένεια στο προσωπικό της επιχείρησης
- Να είναι σε θέση να εφαρμόζουν μεθόδους, καθώς και πρακτικές που αφορούν τον καθαρισμό και απολύμανση των σημείων που έχουν εντοπιστεί ως επικίνδυνα για την μετάδοση της ασθένειας
- Να τηρούν τα βασικά μέτρα αποφυγής και μετάδοσης του Covid-19

Επιπλέον, θα πρέπει να αναφερθεί ότι ορίζονται με σαφήνεια τα μέτρα προστασίας που θα πρέπει να υπάρχουν ανά ειδικότητα του προσωπικού. Έτσι, οι υπάλληλοι της reception ξενοδοχειακών καταλυμάτων θα πρέπει να φορούν ασπίδα προσώπου, ενώ μάσκα ή ασπίδα προσώπου θα πρέπει να φορούν και οι υπάλληλοι του ταμείου. Ακόμη, στη διαχείριση τροφίμων οι μάγειροι, το βοηθητικό προσωπικό κουζίνας, καθώς και οι σερβιτόροι υποχρεούνται να φορούν μάσκα, ενώ το προσωπικό υπηρεσιών ορόφου, δωματίων και κοινόχρηστων χώρων, θα πρέπει να φορά γάντια, μάσκες, ρόμπα, καθώς και κλειστά παπούτσια. Επιπρόσθετα, προβλέπονταν ότι σε περίπτωση που κάποιος από το προσωπικό παρουσιάζει συμπτώματα που είναι συμβατά με την ασθένεια παραμένει στο σπίτι του και εν συνεχεία επανέρχεται στην εργασία του, εφόσον η εργαστηριακή εξέταση στην οποία υποβάλλεται είναι αρνητική. Επιπλέον, εφόσον ο εργαζόμενος έρθει σε επαφή με κρούσμα, θα πρέπει να μείνει στο σπίτι του. Σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν προβλέπεται ο εργαζόμενος να ειδοποιεί τον υπεύθυνο για την εφαρμογή του σχεδίου διαχείρισης ύποπτου κρούσματος εντός του καταλύματος. Προαιρετικά, οι εργαζόμενοι μπορούν στα πλαίσια της ατομικής ευθύνης να θερμομετρούνται κάθε πρωί, ενώ μπορεί να γίνει εκτενής έλεγχος του προσωπικού, λαμβάνοντας υπόψη την επιδημιολογική εικόνα που επικρατεί στην περιοχή όπου βρίσκεται η ξενοδοχειακή μονάδα (Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος,2020).

Στα πλαίσια των μέτρων που έχουν ληφθεί για την προστασία από τον Covid-19, έχουν καθιερωθεί εκτενή πρωτόκολλα υπηρεσίας υποδοχής, η εφαρμογή των

οποίων είναι υποχρεωτική, όπως επίσης και πρωτόκολλο υπηρεσιών ορόφου, δωματίων και κοινόχρηστων χώρων, το οποίο και αυτό είναι υποχρεωτικό. Επιπλέον, ειδικές οδηγίες υπάρχουν για τις υπηρεσίες καθαρισμού του υατισμού, όπως και για τις υπηρεσίες εστίασης και τους χώρους αναψυχής που απευθύνονται στα παιδιά, καθώς και για την λειτουργία των δεξαμενών εντός των τουριστικών καταλυμάτων (Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος,2020).

Ψηφιακές τεχνολογίες

Η πανδημία είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί περαιτέρω έμφαση στην χρήση ψηφιακών τεχνολογιών, καθώς οι τουρίστες πρέπει να προστατεύσουν τόσο τον εαυτό τους αλλά και τους άλλους, στα πλαίσια της υπεύθυνης συμπεριφοράς. Επιπλέον, οι τουρίστες θα πρέπει να διαθέτουν πρόσβαση στη χρήση ψηφιακών μέσων, καθώς και σε πληροφορίες που αφορούν τα σύνορα και τις μετακινήσεις, τα τουριστικά καταλύματα, αλλά και τις επικρατούσες συνθήκες υγείας και ασφάλειας στον τόπο όπου μεταβαίνουν. Οι Ευρωπαίοι τουρίστες κατά τη διάρκεια του φετινού καλοκαιριού θεωρείται περισσότερο πιθανό να επιλέξουν εγχώριους και ευρωπαϊκούς τουριστικούς προορισμούς, καθώς σ' αυτούς αισθάνονται μεγαλύτερη ασφάλεια. Για να υπάρξει αυτή η ασφάλεια θα πρέπει να ενημερώνονται σε πραγματικό χρόνο σχετικά με την επικρατούσα κατάσταση στα σύνορα, όπως επίσης και για τους ταξιδιωτικούς περιορισμούς, αλλά και την παροχή ταξιδιωτικών συμβουλών, δίνοντας παράλληλα ιδιαίτερη έμφαση στα μέτρα για τη δημόσια υγεία και την ασφάλεια (Ευρωπαϊκή Επιτροπή,2020).

Περαιτέρω, αξιοποιώντας τις ψηφιακές τεχνολογίες μπορεί να υπάρξει ενίσχυση των στρατηγικών που αφορούν την ιχνηλάτηση των επαφών και έτσι να μετριαστεί σε κάποιο βαθμό και η διασπορά του ιού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι μέσω της τεχνητής νοημοσύνης και της ρομποτικής μπορεί να υπάρξει παρακολούθηση της τήρησης φυσικής απόστασης, είτε διευκόλυνση της απολύμανσης, ιδίως σε χώρους όπου διαπιστώνονται υψηλά επίπεδα τουριστικών ροών. Οι τεχνολογίες αυτές δίνουν τη δυνατότητα στους πολίτες να λάβουν αυξημένα μέτρα φυσικής απόστασης, τα οποία θεωρούνται αναγκαία κυρίως μετά την άρση των μέτρων περιορισμού, καθώς έκτοτε ο κίνδυνος μόλυνσης αυξάνεται. Καθώς τα ταξίδια εντός της Ε.Ε. αυξάνονται, οι δημόσιες αρχές, καθώς και οι μετακινούμενοι γενικότερα, έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν τις τεχνολογίες αυτές προς όφελός τους για

εφαρμογές και ιχνηλάτηση επαφών στο πλαίσιο σεβασμού των απαιτήσεων περί προστασίας της ιδιωτικής ζωής. Ακόμη, σε επίπεδο Κυβερνήσεων και υπευθύνων χάραξης τουριστικής πολιτικής, οι Κυβερνήσεις μπορούν να χρησιμοποιήσουν ψηφιακές λύσεις, έτσι ώστε να υπάρξει προγραμματισμός της ροής των τουριστών, όπως για παράδειγμα μπορεί να γίνει για τον χρόνο που αυτοί επισκέπτονται ένα μουσείο ή παραμένουν σε ένα εστιατόριο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή,2020).

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η χρήση της τεχνολογίας στον τουρισμό είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένο, αφενός σε επίπεδο οργάνωσης του ταξιδιού, αφετέρου δε, στο σύνολο της εμπειρίας που απολαμβάνει ο επισκέπτης κατά την επισκεψή του σε έναν προορισμό. Μάλιστα, η τεχνολογία αυτή, μπορεί να αποτελέσει και ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για μια επιχείρηση και ευρύτερα για έναν τουριστικό προορισμό.

Προστασία των δικαιωμάτων

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στην προστασία των δικαιωμάτων των τουριστών, σχετικά με τις υπηρεσίες μεταφοράς, καθώς και ως προς τις ταξιδιωτικές υπηρεσίες. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι καταναλωτές έχουν τη δυνατότητα να στηρίζονται στην παροχή δωρεάν υποστήριξης από το Ευρωπαϊκό Κέντρο Καταναλωτών (EEK), όταν αυτοί προβαίνουν σε κρατήσεις διακοπών σε άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ουσιαστικά, τα ευρωπαϊκά κέντρα καταναλωτών αναπτύσσουν συμβουλές και παρέχουν πληροφορίες αναφορικά με τις ακυρώσεις ατομικών κρατήσεων, οι οποίες μπορεί να αφορούν τα καταλύματα, την ενοικίαση αυτοκινήτου, καθώς επίσης και τις εκδηλώσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή,2020).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Τουρισμός και οικονομία

3.1 Τουρισμός και οικονομική ανάπτυξη

Ο τουρισμός, σε σχέση με άλλες οικονομικές δραστηριότητες όπως είναι για παράδειγμα οι μεταποιητικές, είτε ο πρωτογενής τομέας, αποτελεί μια οριζόντια και όχι κάθετη δράση, καθώς προσδιορίζεται από την ζήτηση των προϊόντων και των υπηρεσιών, ενώ αντιθέτως, οι άλλες δραστηριότητες συνιστούν δραστηριότητες παραγωγής προσφοράς προϊόντων. Είναι γεγονός ότι ο τουρισμός επιδρά καθοριστικά σε μεγάλο εύρος κλάδων της οικονομίας, όπως είναι ο ξενοδοχειακός κλάδος και τα καταλύματα, οι μεταφορές που λαμβάνουν χώρα από και προς το κατάλυμα, είτε πρόκειται για παράδειγμα για μεταφορά με αεροπλάνο, είτε συνδυασμένη μεταφορά με λεωφορείο. Ακόμη, επίδραση της τουριστικής δραστηριότητας υπάρχει και στον τομέα της εστίασης, όπως είναι για παράδειγμα τα εστιατόρια και οι καφετέριες, καθώς επίσης και το εμπόριο αναψυκτικών και ποτών που προμηθεύονται οι επιχειρήσεις. Επιπλέον, ένας ακόμη κλάδος της οικονομίας που σχετίζεται άμεσα με την τουριστική δραστηριότητα είναι το εμπόριο τουριστικών ειδών, καθώς επίσης και το εμπόριο τροφίμων, είτε πρόκειται για παραδοσιακά τρόφιμα, είτε όχι, αλλά και οι υπηρεσίες υποστήριξης, όπως για παράδειγμα είναι αυτές που αφορούν την διοργάνωση περιηγήσεων, υπηρεσιών και καθαριότητας (Smith,1994).

Επιπροσθέτως, ο τουρισμός συνιστά μια δραστηριότητα για την οποία ισχύουν οι κανόνες της προσφοράς και της ζήτησης, καθώς με βάση τους κανόνες αυτούς, προσδιορίζονται και οι τιμές, καθώς και οι παραγόμενες ποσότητες. Η ζήτηση επηρεάζεται από παράγοντες όπως είναι η μοναδικότητα (ιδιαιτερότητα) που προσφέρει το προϊόν, η διαφήμιση που γίνεται σ' αυτό, η σχέση που υπάρχει μεταξύ τιμής-ποιότητας. Ακόμη, η προσφορά του τουριστικού προϊόντος κυριαρχείται τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε πολλές άλλες τουριστικά αναπτυγμένες χώρες από τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι οποίες παρουσιάζουν δυσκολίες στο να παρακολουθούν τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο διεθνές γίγνεσθαι και κατευθύνονται σε μεγάλο βαθμό από μεγαλύτερες οντότητες που λειτουργούν ως ενιδάμεσοι, όπως είναι για παράδειγμα οι ηλεκτρονικές πλατφόρμες κρατήσεων, καθώς επίσης και οι Tour Operators. Υψηλός κίνδυνος φαίνεται να δημιουργείται εξαιτίας της εξάρτησης των επιχειρήσεων ή των προορισμών από μικρό αριθμό προμηθευτών και τουριστών, ενώ

θα πρέπει να επισημανθεί ότι όταν ο τουρίστας προβαίνει στην κατανάλωση «πρώτων υλών» που βρίσκονται σε ανεπεξέργαστη μορφή, όπως για παράδειγμα είναι τα τοπία, οι παραλίες και τα πολιτιστικά μνημεία, τότε η προστιθέμενη αξία που παράγεται και μένει ως εισόδημα στον προορισμό θεωρείται ιδιαίτερα χαμηλή.

Περαιτέρω, η χωροθέτηση των τουριστικών δραστηριοτήτων, γίνεται λαμβάνοντας υπόψη την αρχή του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη θελγέτρων, υλικών, είτε άυλων, τα οποία θεωρούνται δημιουργήματα της φύσης και των ανθρώπων στο πέρασμα του χρόνου, συνιστούν προϋπόθεση για την τουριστική ανάπτυξη ενός προορισμού. Ωστόσο, οι τουριστικές ροές που τελικά θα κατευθυνθούν σε μια περιοχή σχετίζεται με τον βαθμό αξιοποίησης των θελγέτρων, δηλαδή αξιολογούνται παράμετροι όπως είναι η δυνατότητα πρόσβασης, η παροχή υπηρεσιών, η οργάνωση δραστηριοτήτων, καθώς επίσης και η κατασκευή τουριστικών υποδομών, αλλά και ευρύτερα υποδομών. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι ένα τουριστικό προϊόν, όπως συμβαίνει και με άλλα προϊόντα ή υπηρεσίες, υφίστανται τις συνέπειες του κύκλου ζωής και επομένως για να υπάρχει επαρκής ζήτηση, σε τιμή που θεωρείται ικανοποιητική, το τουριστικό προϊόν θα πρέπει να ανανεώνεται μέσω καινοτομιών, οι οποίες όμως θα λαμβάνουν υπόψη τις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο καταναλωτικό περιβάλλον, ενώ για τους προορισμούς, θα πρέπει να συμβαίνει κάτι παρόμοιο, ωστόσο αυτό είναι ιδιαίτερα δαπανηρό. Επίσης, ο τουρισμός θεωρείται μια δραστηριότητα της οικονομίας που είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη σε θέματα ασφαλείας, κάτι το οποίο βέβαια δεν αποτελεί αποκλειστικά του τουρισμού, καθώς ο καταναλωτής απομακρύνεται έπειτα από τον εντοπισμό μη ασφαλών προϊόντων και υπηρεσιών.

Θα πρέπει να γίνει αναφορά στην έννοια της τουριστικής ανταγωνιστικότητας, η οποία σχετίζεται άμεσα με το γενικότερο κοινωνικό περιβάλλον το οποίο επιδρά στον τουρισμό, με τις υποδομές και το οικονομικό περιβάλλον, καθώς επίσης και με τους φυσικούς, πολιτιστικούς και ανθρώπινους πόρους. Ειδικότερα, σύμφωνα με το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (World Economic Forum), η ανταγωνιστικότητα ενός τουριστικού προορισμού σχετίζεται με τους νόμους, τους κανονισμούς και την γραφειοκρατία που επικρατεί στο επιχειρηματικό περιβάλλον, με την περιβαλλοντική βιωσιμότητα, την υγεία και υγιεινή, καθώς επίσης και την προτεραιότητα που δίνεται θεσμικά στον τουριστικό κλάδο. Ακόμη, η ανταγωνιστικότητα αυτή σχετίζεται με τις υφιστάμενες αεροπορικές υποδομές και τον τρόπο λειτουργίας τους, αλλά και γενικότερα με τις τουριστικές υποδομές και το πως αυτές λειτουργούν. Ιδιαίτερη μνεία

θα πρέπει να γίνει στα δίκτυα επικοινωνίας, όπως είναι το διαδίκτυο, το τηλέφωνο κτλ., ενώ άλλα χαρακτηριστικά που εξετάζονται είναι η ανταγωνιστικότητα των τιμών, με παραμέτρους, όπως είναι για παράδειγμα η ενέργεια, τα εισιτήρια, η διαμονή κτλ., καθώς και το ανθρώπινο δυναμικό, όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο επίπεδο εκπαίδευσης, στη διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς επίσης και στο επίπεδο μετεκπαίδευσης. Τέλος, εξετάζονται παράμετροι όπως είναι η εθνική αντίληψη που επικρατεί για τον τουρισμό, οι διαθέσιμες φυσικές υποδομές, καθώς επίσης και οι πολιτιστικές υποδομές (World Economic Forum, 2015).

Όσον αφορά την ένταση του τουρισμού, μπορεί να μετρηθεί λαμβάνοντας υπόψη την προσφορά και συγκεκριμένα μέσω των τουριστικών πόρων που είναι διαθέσιμοι και του βαθμού αξιοποίησης αυτών για τουριστικές δραστηριότητες, όπως επίσης του αριθμού, του τύπου, καθώς και του μεγέθους των τουριστικών υποδομών (π.χ. καταλύματα, εστιατόρια, συνεδριακά κέντρα), μέσω των οποίων αποτυπώνεται η παραγωγική δυναμικότητα ενός προορισμού. Ακόμη, μπορεί να αξιολογηθούν οι γενικές υποδομές, όπως είναι οι δρόμοι, τα λιμάνια, τα αεροδρόμια κτλ, που θεωρούνται αναγκαίες για την ικανοποίηση της τουριστικής ζήτησης. Η μέτρηση του τουρισμού μπορεί να γίνει και λαμβάνοντας υπόψη την ζήτηση, δηλαδή αξιολογώντας τον αριθμό των τουριστών οι οποίοι επισκέπτονται μια περιοχή, καθώς αξιολογώντας και τον αριθμό των διανυκτερεύσεων, με τους δείκτες αυτές αυτούς να εκφράζουν την πραγματική παραγωγή σε φυσικές μονάδες.

Οι επιδόσεις της τουριστικής δραστηριότητας σχετίζονται με την συμπεριφορά των τουριστών, οι οποίοι για την κάλυψη των αναγκών τους προβαίνουν σε μια σειρά ενεργειών. Ειδικότερα, δαπανούν χρήματα, έτσι ώστε να αγοράσουν υπηρεσίες, όπως είναι για παράδειγμα οι διανυκτερεύσεις, οι μεταφορές, οι ξεναγήσεις κτλ., αλλά και αγαθά, όπως μπορεί να είναι τα αναμνηστικά. Ουσιαστικά, οι ενέργειες αυτές των τουριστών συνιστούν και το αποτύπωμα της τουριστικής δραστηριότητας τους. Ταυτόχρονα, οι τουρίστες αξιοποιούν ανθρώπινους πόρους για την παραγωγή τουριστικών υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο και έτσι δημιουργείται άμεση απασχόληση. Ακόμη, οι επιδόσεις της τουριστικής δραστηριότητας σχετίζονται με τις πρώτες ύλες, όπως είναι η ενέργεια και το νερό, καθώς και με τα διάφορα είδη αποβλήτων, είτε αυτά είναι στερεά, είτε υγρά, είτε αέρια, τα οποία δημιουργούν έντονες περιβαλλοντικές πιέσεις.

Ειδικότερα, η συνολική συνεισφορά του τουρισμού, μπορεί να αναλυθεί ως ακολούθως:

- Άμεση τουριστική συνεισφορά: Καταλύματα και εστίαση, μεταφορές, διασκέδαση, αξιοθέατα, λιανεμπόριο, επιχειρηματικές υπηρεσίες, δαπάνες κατοίκων για ταξίδια εντός χώρας, δαπάνες επαγγελματιών ταξιδιών εντός χώρας, δαπάνες επισκεπτών που δεν είναι κάτοικοι, κυβερνητικές δαπάνες που αφορούν αποκλειστικά τον τουρισμό
- Έμμεση συνεισφορά των ταξιδιών και του τουρισμού: Δαπάνες που πραγματοποιούν τουριστικές και ταξιδιωτικές επιχειρήσεις στην υπόλοιπη οικονομία, κυβερνητικές δαπάνες που σχετίζονται με τα ταξίδια και τον τουρισμό, δαπάνες που αφορούν την υπόλοιπη οικονομία και πραγματοποιούνται από προμηθευτές ταξιδιωτικών και τουριστικών ελληνικών επιχειρήσεων.
- Προκαλούμενη συνεισφορά, όπου περιλαμβάνονται οι δαπάνες απασχολούμενων στις ταξιδιωτικές και τουριστικές επιχειρήσεις προς την ευρύτερη οικονομία, όπως είναι για παράδειγμα οι δαπάνες που πραγματοποιούνται στην εστίαση, στην ψυχαγωγία, στην ένδυση, στην στέγαση, καθώς επίσης και στα οικιακά είδη.
- Συνολική συνεισφορά ταξιδιών & τουρισμού: ΑΕΠ και απασχόληση

3.2 Τουρισμός και απασχόληση

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στην συμβολή του τουρισμού στην απασχόληση, καθώς ιδίως τα τελευταία χρόνια έχει συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στην ανάσχεση της ανεργίας. Για το έτος 2019, η απασχόληση στον τουριστικό τομέα παρουσίασε αύξηση, σε όλα τα τρίμηνα του έτους, ενώ η αύξηση αυτή του ποσοστού απασχόλησης σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την ενίσχυση του τουρισμού τύπου city-break. Ο αριθμός των ανθρώπων που απασχολούνται στον τουρισμό εκτιμάται στην Ελλάδα σε 678 χιλιάδες ή εναλλακτικά, σε περίπου 17% της συνολικής απασχόλησης. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τα πολλαπλασιαστικά οφέλη που δημιουργούνται για τον τουρισμό, η συνολική άμεση και έμμεση απασχόληση που δημιουργείται από τον τουρισμό μπορεί να κυμανθεί μεταξύ 37,6% και 45,2% (Γκκος & Κουτσός, 2020).

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης οι θέσεις εργασίας στον τομέα του τουρισμού αποτελούν σημαντικό ποσοστό επί του συνόλου των θέσεων, ενώ δεν είναι λίγες οι χώρες, όπου ο τουρισμός δεν συνιστά μια εποχική δραστηριότητα, αλλά αναπτύσσεται καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Ειδικότερα, θα πρέπει να τονιστεί ότι όπως συμβαίνει και στην Ελλάδα, έτσι και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, ο τουρισμός στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε εποχικούς και προσωρινούς εργαζομένους, όπου πολλοί εξ' αυτών είναι νέοι, δηλαδή ηλικίας κάτω των 35 ετών, ενώ μεγάλο είναι και το ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών, καθώς και αυτών που προέρχονται από άλλες χώρες, ακόμη και από χώρες εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μάλιστα, δεν είναι λίγες οι φορές όπου οι συγκεκριμένες θέσεις εργασίας βρίσκονται σε περιοχές όπου δεν υπάρχουν εναλλακτικές πηγές απασχόλησης και πολλοί εκ των εργαζομένων θεωρούνται χαμηλής εξειδίκευσης. Επιπροσθέτως, η απασχόληση αυτή μπορεί να αφορά απομονωμένες νησιωτικές περιοχές, ενώ σε αρκετές χώρες, όπως συμβαίνει και στην Ελλάδα, μέρος της απασχόλησης στον τουρισμό περιλαμβάνει φορείς της κοινωνικής οικονομίας, ενισχύοντας έτσι την κοινωνική ένταξη. Ο βαθμός ευαλωτότητας στην υγειονομική κρίση που συνδέεται με τις θέσεις εργασίας διαπιστώνεται από το γεγονός ότι βρίσκονται σε κίνδυνο περίπου έξι εκατομμύρια θέσεις εργασίας σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020).

Για τους εργαζομένους που δεν θα καταφέρουν να διατηρήσουν την θέση εργασίας τους, εξαιτίας της συρρίκνωσης του τουριστικού τομέα, ελέω της υγειονομικής κρίσης, θα πρέπει να υπάρξει η κατάλληλη στήριξη, έτσι ώστε σε σύντομο χρονικό διάστημα αυτοί να καταφέρουν να ενταχθούν εκ νέου στην αγορά εργασίας, ενώ έως τότε θα πρέπει να παρέχεται και η κατάλληλη υποστήριξη σε οικονομικό επίπεδο, έτσι ώστε να μετριαστεί ο αυξημένος κίνδυνος φτώχειας. Στα πλαίσια αυτά θα πρέπει να υπάρξουν συμπράξεις μεταξύ του συνόλου των εμπλεκόμενων για την ταχεία εξεύρεση εργασίας, αλλά και για την περαιτέρω ενίσχυση των δεξιοτήτων των εργαζομένων αυτών, έτσι ώστε να μπορούν να ανταπεξέλθουν με περισσότερη αποτελεσματικότητα στις σύγχρονες προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο κλάδος του τουρισμού. Η εν λόγω στήριξη θα πρέπει να επικεντρωθεί τόσο στους νέους, όσο και στους εποχιακά εργαζομένους, καθώς φαίνεται να είναι ιδιαίτερα θιγμένες οι συγκεκριμένες κατηγορίες. Άλλωστε, το γενικότερο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνδέεται με την εκπαίδευση και την δια βίου μάθηση, έτσι ώστε οι εργαζόμενοι να είναι σε θέση να ακολουθούν τις εξελίξεις και να προσαρμόζονται

σ' αυτές με την μέγιστη δυνατή αποτελεσματικότητα, τόσο για τους ίδιους, όσο και για τις επιχειρήσεις στις οποίες εργάζονται. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η εκπαίδευση και κατάρτιση αυτή θα πρέπει να βρίσκεται σε σύμπνοια με τις στρατηγικές έξυπνης εξειδίκευσης, γεγονός που δημιουργήσει πολλαπλάσιο θετικό αντίκτυπο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή,2020).

3.3 Τουρισμός και περιφερειακή ανάπτυξη

Η τουριστική δραστηριότητα μπορεί να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά και στην περίπτωση της Ελλάδας και στη νησιωτική ανάπτυξη. Είναι γεγονός ότι η περιφερειακή ανάπτυξη επικεντρώνεται στις χωρικές προτεραιότητες παρέμβασης, λόγω των ιδιαίτερων αναγκών που παρουσιάζουν. Για παράδειγμα, χαρακτηριστικό γνώρισμα των νησιών είναι η έλλειψη γεωγραφικής συνέχειας (Fletcher,1993). Μέσω της τουριστικής ανάπτυξης σε νησιωτικούς προορισμούς, επιτυγχάνεται αποτελεσματική αξιοποίηση οικονομικών, ανθρώπινων και φυσικών πόρων που υπάρχουν στις περιοχές αυτές και ουσιαστικά μέχρι πρότινος δεν αξιοποιούνταν. Η τουριστική ανάπτυξη των νησιωτικών περιοχών παρουσιάζει διαφοροποίηση, καθώς αυτή συνδέεται άμεσα με ορισμένους οικονομικούς και δημογραφικούς δείκτες και λαμβάνοντας υπόψη τους δείκτες αυτούς, τα νησιά δύναται να κατηγοριοποιηθούν ως ακολούθως (Παπαδασκαλόπουλος,1995):

- Νησιά που έχουν ενσωματωθεί πλήρως στο οικονομικό σύστημα, εξαιτίας του τουρισμού και κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών αναπτύσσονται ταχέως οικονομικά. Είναι αρκετά σύνηθες, στα νησιά αυτά να υπάρχει και αύξηση του πληθυσμού.
- Νησιά που παρουσιάζουν πρόσφατα σχετικά μεγάλη τουριστική ανάπτυξη, ωστόσο μέχρι προσφάτως βρίσκονταν σε μια φθίνουσα-παρακμάζουσα πορεία και έτσι η περαιτέρω ανάπτυξη αυτών φαίνεται να είναι αμφίβολη.
- Νησιά τα οποία βρίσκονται σε μια κατάσταση συρρίκνωσης, με τα νησιά αυτά να μην έχουν καταφέρει να αναπτυχθούν επαρκώς και ουσιαστικά βρίσκονται σε μια κατάσταση περιθωριοποίησης και παρακμής.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης και πάλι αξιοποιώντας με τρόπο δημιουργικό την κρίση μπορεί να διαμορφωθεί μια ευκαιρία για τους τοπικούς πληθυσμούς να έρθουν σε επαφή με την πλούσια πολιτιστική και φυσική κληρονομιά της χώρας τους, είτε άλλων χωρών της ΕΕ απολαμβάνοντας τους προορισμούς καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Δεν θα πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι στην Ευρώπη, σε πολλές περιοχές, έχει αναπτυχθεί ο πολιτιστικός τουρισμός, όπως επίσης και ο παράκτιος, καθώς και ο αγροτουρισμός, γεγονός που μπορεί να συμβάλλει στην περαιτέρω ανάπτυξη των τομέων αυτών. Κάτι τέτοιο άλλωστε θα μπορούσε να γίνει και στην Ελλάδα, όπου υπάρχουν αξιόλογοι τουριστικοί πόροι, οι οποίοι κατά γενική ομολογία δεν έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς και υπάρχουν δυνατότητες ανάπτυξης, με δημιουργία προστιθέμενης αξίας για τις περιοχές αυτές, αλλά και την δημιουργία πλήθους θέσεων εργασίας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή,2020).

Η Ελλάδα, στον τομέα του τουρισμού θα πρέπει να θέσει ως προτεραιότητα την βιωσιμότητα, μέσω της οποίας μπορεί να επιτευχθεί με περισσότερη ευκολία η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία. Στα πλαίσια αυτά, η χώρα εκτός από τον εκσυγχρονισμό των μεταφορών, θα πρέπει να επικεντρωθεί στην βέλτιστη διαχείριση των τουριστικών ροών, αξιοποιώντας τα πλέον κατάλληλα εργαλεία. Ουσιαστικά, θα πρέπει να υπάρξουν τουριστικά προϊόντα και ευκαιρίες καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, τα οποία θα έχουν σχεδιαστεί με τρόπο τέτοιο έτσι ώστε να επιδεικνύεται ο κατάλληλος σεβασμός στη βιωσιμότητα, αλλά και να αναδεικνύεται η πολιτιστική ποικιλομορφία, προστατεύοντας ταυτόχρονα το χερσαίο και θαλάσσιο φυσικό περιβάλλον. Οι επαγγελματίες του τουρισμού θα πρέπει να λάβουν την κατάλληλη εκπαίδευση πάνω σε ζητήματα βιωσιμότητας, έτσι ώστε να μπορούν να ανταπεξέρχονται στα νέα προϊόντα, όπου θα τίθεται στο επίκεντρο η ποιοτική εξυπηρέτηση του πελάτη. Προς την κατεύθυνση αυτή μπορούν να διαμορφωθούν και τα κατάλληλα χρηματοδοτικά εργαλεία, λαμβάνοντας υπόψη τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά (Ευρωπαϊκή Επιτροπή,2020).

3.4 Τουρισμός και δημόσια έσοδα

Η τουριστική δραστηριότητα μπορεί να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά και στην περίπτωση της Ελλάδας και στη νησιωτική ανάπτυξη. Είναι γεγονός ότι η περιφερειακή ανάπτυξη επικεντρώνεται στις χωρικές

προτεραιότητες παρέμβασης, λόγω των ιδιαίτερων αναγκών που παρουσιάζουν. Για παράδειγμα, χαρακτηριστικό γνώρισμα των νησιών είναι η έλλειψη γεωγραφικής συνέχειας (Fletcher,1993). Μέσω της τουριστικής ανάπτυξης σε νησιωτικούς προορισμούς, επιτυγχάνεται αποτελεσματική αξιοποίηση οικονομικών, ανθρώπινων και φυσικών πόρων που υπάρχουν στις περιοχές αυτές και ουσιαστικά μέχρι πρότινος δεν αξιοποιούνταν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Τουρισμός στην Ελλάδα

4.1 Στατιστικά στοιχεία

Στα πλαίσια της παρούσας Διπλωματικής Εργασίας θα γίνει αναφορά στα πιο πρόσφατα στατιστικά στοιχεία, δηλαδή αυτά που αφορούν το έτος 2019, καθώς και το τρέχον έτος, το οποίο και παρουσιάζει τις ιδιομορφίες που έχουν αναφερθεί εξαιτίας της υγειονομικής κρίσης. Για το 2019, όπου επισκέφθηκε την χώρα μεγάλος αριθμός τουριστών, εκτιμάται ότι οι μόνιμοι κάτοικοι άλλων χωρών που επισκέφτηκαν την χώρα ανέρχονται σε 31,3 εκατομμύρια, ενώ το σύνολο των εισπράξεων που προέρχονται από τους τουρίστες αυτούς ανέρχεται σε 17,8 δις ευρώ. Το μεγαλύτερο ποσοστό των τουριστών που προσέγγισαν την χώρα το έκαναν αεροπορικώς, καθώς το ποσοστό των αεροπορικών αφίξεων ανέρχεται σε 66% του συνόλου των αφίξεων, ενώ το 31% των επισκεπτών επέλεξε να επισκεφτεί την χώρα οδικώς, με τις θαλάσσιες μεταφορές να λαμβάνουν μόλις το 3% των συνολικών επισκεπτών.

Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται τα κυριότερα μεγέθη που αφορούν τον εισερχόμενο τουρισμό για το έτος 2019 (αφίξεις και έσοδα).

Πίνακας 1: Κυριότερα μεγέθη που αφορούν τον εισερχόμενο τουρισμό για το έτος 2019¹

Μήνας	Αφίξεις	%	Έσοδα (€)	%
Ιαν.	659.982	2,1%	231.401.062	1,3%
Φεβ.	503.540	1,6%	208.764.856	1,2%
Μαρ.	772.507	2,5%	313.374.643	1,8%
Απρ.	982.084	3,1%	505.454.000	2,8%
Μαι.	2.386.667	7,6%	1.547.083.840	8,7%
Ιουν.	4.102.215	13,1%	2.547.206.902	14,3%
Ιουλ.	5.673.265	18,1%	3.579.139.035	20,1%
Αυγ.	6.761.996	21,6%	4.109.640.000	23,1%
Σεπ.	5.111.116	16,3%	2.790.246.507	15,7%

¹Τκκος, Α. & Κουτσός, Σ. (2020). *Η συμβολή του Τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2019-1^η εκτίμηση (προσωρινά στοιχεία)-Σεπτέμβριος 2020*. Αθήνα: ΙΝΣΕΤΕ.

Οκτ.	2.773.322	8,8%	1.376.952.112	7,7%
Νοε.	929.502	3,0%	288.813.000	1,6%
Δεκ.	692.183	2,2%	285.919.459	1,6%
Σύνολο	31.348.379	100%	17.783.995.416	100%

Από τον ανωτέρω πίνακα διαπιστώνεται ότι ο μεγαλύτερος αριθμός τουριστών που επισκέπτονται την Ελλάδα, το κάνουν κατά τη διάρκεια των μηνών Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος, ενώ ιδιαίτερα υψηλός είναι και ο αριθμός αυτών κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο. Ουσιαστικά, το 56% των αφίξεων καταγράφεται κατά τη διάρκεια του 3^{ου} τριμήνου του έτους, ενώ ανάλογη εικόνα που υπάρχει και στα έσοδα, με τον Αύγουστο να είναι ο μήνας με τα υψηλότερα έσοδα, λαμβάνοντας υπόψη ότι τον μήνα αυτό δημιουργείται περίπου το ¼ των συνολικών εσόδων. Από την άλλη, ιδιαίτερα χαμηλά έσοδα υπάρχουν κατά τους μήνες Ιανουάριο, Φεβρουάριο, Μάρτιο, όπως επίσης και τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο.

Σε σχέση με το έτος 2018, κατά το 2019, υπήρξε αύξηση των αφίξεων, κατά περίπου 4%, ενώ η αύξηση των εσόδων προσέγγισε το 13,6%. Αξιοσημείωτο δε, είναι το γεγονός ότι τα μεγέθη αυτά είναι ιδιαίτερα υψηλά, λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα που αφορούν την τελευταία δεκαπενταετία. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα άλλα δεδομένα που αποτυπώνονται στατιστικά, όπως είναι η Μέση κατά Κεφαλήν Δαπάνη (ΜΚΔ), η οποία ανήλθε στα 567,3€, παρουσιάζοντας αύξηση για το 2019 κατά 9% περίπου. Η αύξηση αυτή συνδέθηκε άμεσα με την αύξηση της δαπάνης ανά διανυκτέρευση, η οποία ανήλθε σε περίπου 11% και έτσι από 69,0€ που ήταν για το 2018 ανήλθε σε 76,5€ για το 2019. Η προσέγγιση για την εκτίμηση των μεγεθών αυτών, περιλαμβάνει μόνο τα έσοδα τα οποία πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα, ενώ δεν περιλαμβάνονται τα έσοδα που αφορούν τις αερομεταφορές και τις θαλάσσιες μεταφορές για την μετάβαση των τουριστών αυτών στην Ελλάδα.

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στους τουρίστες που επισκέφτηκαν την Ελλάδα στα πλαίσια κρουαζιέρας, οι οποίοι για το 2019 ανήλθαν σε 2,7 εκατομμύρια, παρουσιάζοντας ωστόσο μείωση κατά 10% σε σχέση με το 2018, ενώ αντιθέτως τα έσοδα παρουσίασαν μια αύξηση της τάξεως του 5,7% σε σχέση με πέρυσι.

Αναφορικά με τον εγχώριο τουρισμό, η δαπάνη που πραγματοποιήθηκε για ταξίδια με τουλάχιστον μια διανυκτέρευση ανέρχεται σε 1.715 εκ. €, με την δαπάνη αυτή να είναι μειωμένη κατά 50% και πλέον σε σχέση με το 2008, όπου η χώρα δεν είχε εισέλθει ακόμη στην κατάσταση της οικονομικής κρίσης.

4.2 Νέες επενδύσεις στον τουρισμό

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, παρά το γεγονός ότι η χώρα βρέθηκε υπό καθεστώς έντονων οικονομικών προβλημάτων και δημοσιονομικής πίεσης, υπήρξε σημαντικά μεγάλο ενδιαφέρον για ορισμένους τομείς της οικονομίας, στους οποίους πραγματοποιήθηκαν και σχετικές επενδύσεις. Ο τομέας τουρισμού ήταν ένας από αυτούς που προσέλκυσε ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό επενδύσεων, σε διάφορες περιοχές της χώρας, κυρίως όμως στη νησιωτική Ελλάδα, αλλά και σε περιοχές νότιας της χώρας. Ειδικότερα, επενδύσεις πραγματοποιήθηκαν στον ξενοδοχειακό κλάδο, τόσο με κατασκευές νέων υποδομών, όσο και με ανακαινίσεις υφιστάμενων. Για το έτος 2018, οι επενδύσεις αυτές ανήλθαν σε 1.735 εκατομμύρια ευρώ, ενώ αντίστοιχα το επόμενο έτος, οι επενδύσεις αυτές περιορίστηκαν κατά περίπου 15% και έφθασαν 1.469 εκατομμύρια ευρώ. Ωστόσο, από τα ποσά αυτά θα πρέπει να επισημανθεί ότι ορισμένα διοχετεύθηκαν σε εισαγόμενα αγαθά και υπηρεσίες, ενώ ορισμένα άλλα σχετίζονται με αγαθά και υπηρεσίες προστιθέμενης αξίας. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι επενδύσεις που αφορούν τον κλάδο των καταλυμάτων δεν σχετίζονται μόνο με τα ξενοδοχεία, αλλά και με άλλες μορφές καταλυμάτων, όπως είναι τα ενοικιαζόμενα δωμάτια, οι βίλλες κτλ. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ο ξενοδοχειακός κλάδος αντιπροσωπεύει μόνο το 45% των συνολικών επενδύσεων, στους άλλους κλάδους του τουριστικού τομέα φαίνεται να πραγματοποιήθηκαν επενδύσεις για το έτος 2018 περίπου 2.100 εκατομμύρια ευρώ, ενώ για το 2019, το ποσό αυτό ανέρχονταν σε περίπου 1.800 εκατομμύρια ευρώ (Ικκος & Κουτσός, 2020).

4.3 Οικονομικά στοιχεία τουρισμού στην Ελλάδα

Κατά τη διάρκεια της περιόδου όπου συγγράφεται η παρούσα εργασία, ο τουρισμός βρίσκεται αντιμέτωπος με μια ιδιαίτερα έντονη κρίση, εξαιτίας της υγειονομικής κρίσης, η οποία έχει οδηγήσει σε σημαντικό περιορισμό των εισοδημάτων, ενώ χαρακτηριστικό είναι η διστακτικότητα του κόσμου να ταξιδέψει,

καθώς κυριαρχεί ο φόβος. Ωστόσο, πέρα από την παρούσα συγκυρία, στην περίπτωση της Ελλάδας θα πρέπει να επισημανθεί ότι αποτελεί μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη δραστηριότητα, η οποία μάλιστα κατά τη διάρκεια των ετών όπου η χώρα βρέθηκε αντιμέτωπη με έντονη κρίση, κατάφερε να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην οικονομία, τόσο σε όρους εσόδων, όσο και σε όρους απασχόλησης. Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο, το επενδυτικό ενδιαφέρον στον τομέα του τουρισμού φαίνεται να βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα, ενώ δεν θα πρέπει να παραβλέπεται και η περιφερειακή διάσταση τουρισμού, καθώς συνεισφέρει σημαντικά σε πολλές περιφέρειες της χώρας.

Λαμβάνοντας υπόψη τα πλέον επικαιροποιημένα στοιχεία που αφορούν το έτος 2019, η δραστηριότητα του τουρισμού παρουσίασε αύξηση των εσόδων, τα οποία προέρχονταν από το εξωτερικό, κατά περίπου 13%, ενώ η επενδυτική δραστηριότητα για την ίδια χρονιά εκτιμάται σε 3,2 δις ευρώ, εκ των οποίων το 1,2 δις ευρώ διοχετεύθηκε σε εγχώρια προστιθέμενη αξία. Περαιτέρω, η αύξηση της άμεσης συνεισφοράς του τουρισμού στην οικονομία προσέγγισε το 11%, σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά. Όσον αφορά την οικονομική συνεισφορά του τουρισμού στο ΑΕΠ ανέρχεται στο 12,5%, ενώ λαμβάνοντας υπόψη την έμμεση συνεισφορά του, τότε εκτιμάται ότι ανέρχεται μεταξύ 27,5%-33,1%. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι με βάση και τα πρόσφατα στοιχεία επιβεβαιώνεται η θεώρηση ότι για κάθε 1,0€ τουριστικής δραστηριότητας δημιουργείται πρόσθετο εισόδημα 1,2€ έως και 1,65€ και έτσι σωρευτικά, για κάθε 1,0€ τουριστικής εισόδου στην χώρα, το ΑΕΠ παρουσιάζει αύξηση που κυμαίνεται μεταξύ 2,2€-2,65€. Ιδίως η οικονομία τριών Περιφερειών εξαρτάται σε μεγαλύτερο βαθμό από τον τουρισμό, ενώ στο σύνολο της χώρας, ο τουρισμός συνεισφέρει κατά 17% περίπου στην απασχόληση, ιδίως κατά το τρίτο τρίμηνο του έτους. Ακόμη, η Ελλάδα, κατάφερε για το 2019 να καλύψει περίπου το 80% του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών από τις ταξιδιωτικές εισπράξεις που είχε, ενώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι εν λόγω εισπράξεις είναι ίσες με το 78,4% των εισπράξεων που προέρχονται από τις εξαγωγές όλων των άλλων προϊόντων που εξάγει η χώρα, με εξαίρεση τις εισπράξεις που προέρχονται από εξαγωγές πλοίων και καυσίμων. Τέλος, εφόσον στις ταξιδιωτικές εισπράξεις συνεκτιμηθούν και οι εισπράξεις που προέρχονται από αερομεταφορές και θαλάσσιες μεταφορές, καθώς και από τον εισερχόμενο τουρισμό, τότε το σύνολο των ταξιδιωτικών εισπράξεων προσεγγίζει το 87,6% των εισπράξεων που προέρχονται από τις εξαγωγές όλων των υπολοίπων προϊόντων και καυσίμων (Ίκκος & Κουτσός, 2020).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Κορωνοϊός, τουρισμός και οικονομία

5.1 Κορωνοϊός

Αρχικά θα πρέπει να αναφερθεί ότι στις αρχές Ιανουαρίου 2020, στην πόλη Wuhan, στην επαρχία Hubei στην Κίνα παρουσιάστηκε συρροή κρουσμάτων πνευμονίας και λίγες μέρες αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου, οι υγειονομικές αρχές της Κίνας ανέφεραν ότι πρόκειται για νέο στέλεχος κορωνοϊού (2019-nCoV). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι περίπου το 1/3 των λοιμώξεων του ανώτερου αναπνευστικού συστήματος προκαλείται από ιούς της μορφής αυτής (Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας,2020).

Σχετικά με τα συμπτώματα του Covid-19, τα πλέον συνήθη είναι ο πυρετός, ο ξηρός βήχας, καθώς και η κόπωση, ενώ υπάρχουν και άλλα συμπτώματα, λιγότερο συχνά, τα οποία μπορεί να επηρεάσουν ορισμένους ασθενείς, όπως είναι για παράδειγμα οι πόνοι, η ρινική συμφόρηση, η κεφαλαλγία, η επιπεφυκίτιδα, ο πονόλαιμος, η διάρροια, η απώλεια γεύσης, η οσμή, εξανθήματα στο δέρμα, είτε αποχρωματισμός των δακτύλων ή των ποδιών. Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα συμπτώματα αυτά είναι συνήθως ήπια και αρχίζουν σταδιακά, ενώ μερικοί άνθρωποι μπορούν να μολυνθούν έχοντας ήπια συμπτώματα. Ακόμη, ένα ποσοστό της τάξεως του 80% των όσων νοσούν αναρρώνουν από την ασθένεια, χωρίς να χρειάζονται κάποια νοσοκομειακή περίθαλψη, ενώ ένας στους πέντε που πάσχουν από τον Covid-19, νοσούν σοβαρά και αναπτύσσουν σημαντικές δυσκολίες στην αναπνοή. Οι ηλικιωμένοι, καθώς και τα άτομα που αντιμετωπίζουν υποκείμενα νοσήματα, όπως για παράδειγμα είναι η υψηλή αρτηριακή πίεση, τα καρδιακά και πνευμονικά προβλήματα, ο διαβήτης ή ο καρκίνος, διαθέτουν υψηλότερο κίνδυνο για επιπλοκές της νόσου (World Health Organization,2020).

Ο Covid-19 εξαπλώνεται κυρίως μέσω των αναπνευστικών σταγονιδίων από κάποιον που βήχει ή έχει άλλα συμπτώματα, όπως είναι ο πυρετός ή η κόπωση, ενώ και άτομα τα οποία δεν παρουσίαζαν συμπτώματα φαίνεται να μεταδίδουν τον ιό. Προκειμένου κάποιος να προφυλαχθεί από τον ιό θα πρέπει να τηρεί τους κανόνες υγιεινής των χεριών, καθώς και του αναπνευστικού συστήματος, ενώ σημαντικό είναι

να τηρούνται αποστάσεις τουλάχιστον ενός μέτρου μεταξύ των ατόμων (World Health Organization,2020).

Είναι γεγονός ότι η πρόσφατη υγειονομική κρίση έχει επιδράσει σε μεγάλο βαθμό στην συμπεριφορά των ανθρώπων, ως προς τις επιλογές τους στον τουρισμό. Σε διεθνές επίπεδο εκτιμάται ότι η κρίση αυτή θα επηρεάσει περίπου το 60% του πληθυσμού, ως προς το εισόδημά του, το οποίο θα υποστεί κάποια μείωση, ενώ σε ορισμένες χώρες και επιμέρους κλάδους της οικονομίας, το ποσοστό αυτό μπορεί να αυξηθεί.

5.2 Επιπτώσεις του κορωνοϊού στην τουριστική βιομηχανία

Είναι γεγονός ότι η πανδημία με την οποία βρίσκεται αντιμέτωπη η ανθρωπότητα, έχει επηρεάσει σε πολύ μεγάλο βαθμό τις οικονομίες του πλανήτη, ανεξάρτητα από το οικονομικό τους προφίλ. Χαρακτηριστικό δε είναι το γεγονός ότι το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο εκτιμούσε κατά τον μήνα Ιανουάριο ότι η παγκόσμια ανάπτυξη θα κυμανθεί στα επίπεδα του 3,3% και αντίστοιχα η παγκόσμια ανάπτυξη του εμπορίου θα ανέρχονταν στο 2,9%, ενώ λίγους μήνες αργότερα, κατά τον μήνα Ιούνιο, η εκτίμηση του ΔΝΤ για την παγκόσμια οικονομία ανέρχονταν σε ύφεση της τάξεως του 5%, ενώ αντίστοιχα, έλλειμμα υπολογίζονταν και στο εμπόριο της τάξεως του 8%. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι οι επεκτατικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν από τις τράπεζες και τις κυβερνήσεις, σε διεθνές επίπεδο, έχουν συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στον περιορισμό των επιπτώσεων της κρίσης, επιδιώκοντας την στήριξη τόσο των τραπεζικών συστημάτων, όσο και της πραγματικής οικονομίας. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχει συγκρατημένη αισιοδοξία, κυρίως εξαιτίας του γεγονός ότι η ύφεση είναι ιδιαίτερα βαθιά και έτσι οι περισσότεροι διεθνείς οργανισμοί εκτιμούν ότι το 2021 θα υπάρξει ανάκαμψη της παγκόσμιας οικονομίας (Μαρούλης κ.α.,2020).

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στην Ελλάδα, η οποία επηρεάστηκε σημαντικά εξαιτίας της πανδημίας, λαμβάνοντας υπόψη την «έκθεση» της στον τομέα του τουρισμού και την σημαντική συνεισφορά αυτού, τόσο στην οικονομία, όσο και στην απασχόληση. Παράλληλα, ο τουρισμός στην Ελλάδα θεωρείται ότι είναι «εκτεθειμένος» σε πλήθος οικονομιών, λαμβάνοντας υπόψη την αντίστοιχη προέλευση

των τουριστών. Για το 2019, όπου υπάρχουν και τα πλέον επικαιροποιημένα στοιχεία, η Ελλάδα εισέπραξε από τον εισερχόμενο τουρισμό των χωρών της Ευρωζώνης, περίπου 7,7 δις ευρώ, με το ποσό αυτό να αντικατοπτρίζει περίπου το 45% του συνόλου. Η επίδραση του Covid-19 στην οικονομία της Ευρωζώνης είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς εκτιμάται ότι η λειτούργησε στο 55% της δυναμικότητας της κατά το δεύτερο τρίμηνο της χρονιάς, ενώ υπολογίζεται, εκτιμώντας πάντοτε την υγειονομική κατάσταση ότι στο τέλος της χρονιάς, η οικονομία αναμένεται να φθάσει στο 90% της δυναμικότητας της.

Επιπλέον, η χώρα εισέπραξε περίπου 3 δις ευρώ από την Γερμανία, με την οικονομία της Γερμανίας να λειτουργεί με μεγαλύτερη δυναμικότητα σε σχέση με την Ευρωζώνη. Ωστόσο και εδώ προβλέπεται πτώση του ΑΕΠ, η οποία θα κυμανθεί σε μικρότερα επίπεδα σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Αναφορικά με την περίπτωση της Γαλλίας, η Ελλάδα, για το 2019 εισέπραξε από τους Γάλλους τουρίστες 1,1 δις ευρώ, με την οικονομία της Γαλλίας, κατά τη διάρκεια της τρέχουσας χρονιάς να βρίσκεται σε χαμηλότερα επίπεδα από τον μέσο όρο της Ε.Ε., ιδίως κατά τη διάρκεια του δεύτερου και τρίτου τριμήνου του έτους, ενώ εκτιμάται ότι θα λειτουργεί και το επόμενο διάστημα σε χαμηλότερα επίπεδα δυναμικότητας. Η πτώση του ΑΕΠ της Γαλλίας εκτιμάται ότι θα ανέλθει στο 9% περίπου, ενώ σημαντική ανάκαμψη προβλέπεται για την επόμενη χρονιά (Μαρούλης κ.α.,2020).

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η συνεισφορά της Ιταλίας στα έσοδα που προέρχονται από τον τουρισμό, καθώς για το 2019, η συνεισφορά της χώρας εκτιμάται σε 1,0 δις ευρώ περίπου. Η οικονομία της Ιταλίας έχει δεχθεί ισχυρό πλήγμα, καθώς κατά την διάρκεια της κορύφωσης της πανδημίας όπου υπήρξε και απαγόρευση κυκλοφορίας, η λειτουργία της περιορίστηκε στο 45%. Θα πρέπει να τονιστεί ότι και πριν την εκδήλωση της κρίσης, η χώρα βρισκόνταν αντιμέτωπη με χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης.

Η ανάκαμψη της τουριστικής βιομηχανίας σχετίζεται αρχικά με το πότε ακριβώς θα μπορέσει να υπάρξει αντιμετώπιση της πανδημίας από ιατρικής απόψεως, δηλαδή πότε θα υπάρξει θεραπεία, αλλά και δυνατότητα μαζικού εμβολιασμού του πληθυσμού, έτσι ώστε οι πολίτες να αισθάνονται ασφάλεια και να επιθυμούν να ταξιδεύουν εκ νέου. Ωστόσο, η ανάκαμψη αυτή δεν σχετίζεται μόνο με την ιατρική αντιμετώπιση του εν λόγω προβλήματος, αλλά και με πλήθος άλλων παραγόντων,

εφόσον η πανδημία έχει περιοριστεί, όπως είναι για παράδειγμα η διάθεση των πολιτών να ταξιδεύουν σε άλλες χώρες-αγορές, η άρση των ταξιδιωτικών περιορισμένων, τόσο στον εξερχόμενο, όσο και στον εισερχόμενο τουρισμό. Άλλοι παράμετροι που σχετίζονται με την τουριστική ανάκαμψη είναι η αποκτάσταση των αεροπορικών συνδέσεων, οι οποίες έχουν ελαττωθεί δραματικά κατά την διάρκεια έκβασης της πανδημίας, όπως επίσης και τυχόν χρεωκοπίες που θα έχουν συμβεί στην αλυσίδα παραγωγής της ταξιδιωτικής εμπειρίας, δηλαδή σε επίπεδο ξενοδοχείων, αεροπορικών εταιρειών κτλ. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλεθεί ως αιτία προσέγκυσης τουριστών, έπειτα από την αντιμετώπιση και τον έλεγχο αναμένεται να είναι η εικόνα που δημιουργήθηκε για την κάθε χώρα στον τρόπο αντιμετώπισης της πανδημίας και ιδίως συγκρίνοντας την εικόνα αυτή σε σχέση με τους προορισμούς που λειτουργούν ως ανταγωνιστές (Ικκος & Ρασούλη,2020).

Σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση της Ernst & Young (E&Y) και λαμβάνοντας υπόψη πρόσφατα στοιχεία του Παγκόσμιου Συμβουλίου Ταξιδιών και Τουρισμού (World Travel & Tourism Council-WTTC), η πανδημία αναμένεται να έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια περισσότερων από 100 εκατομμυρίων θέσεων εργασίας, ενώ η απώλεια του ΑΕΠ που αναμένεται να περιοριστεί φθάνει τα 2,7 τρις δολάρια. Αξιοσημείωτο δε, είναι το γεγονός ότι οι συνέπειες της υγειονομικής κρίσης, αναμένεται να είναι πέντε φορές πιο έντονες σε σχέση με την πρόσφατη οικονομική κρίση του 2008. Επιπλέον, με βάση τα στοιχεία που προέρχονται από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού των Ηνωμένων Εθνών (UNWTO), κατά το πρώτο τρίμηνο του έτους οι αφίξεις περιορίστηκαν κατά 22%, ενώ για την συνολική μείωση του έτους, υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις, λαμβάνοντας υπόψη και την εξέλιξη της πανδημίας στις επιμέρους χώρες.

5.3 Μέτρα για την μείωση των επιπτώσεων του κορονοϊού στον τουρισμό

Αρχικά, ενδιαφέρον έχει να γίνει αναφορά στα γενικότερα μέτρα στήριξης της οικονομίας, τα οποία και εφαρμόστηκαν σε επίπεδο Ευρώπης, καθώς η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) ήδη από τον Μάρτιο εξέφρασε την θέλησή της να προβεί στην στήριξη της οικονομίας. Ειδικότερα, δόθηκε έμφαση στην χαμηλότοκη

χρηματοδότηση των τραπεζών, ενώ συνάμα αποφασίστηκε η εφαρμογή ενός έκτακτου προγράμματος κρατικών και επιχειρηματικών ομολόγων, το οποίο θα είχε διάρκεια όσο αυτό χρειάζεται, έτσι ώστε η οικονομία να μπορεί να επιστρέψει στην βιωσιμότητα. Επιπλέον, αποφασίστηκε να υπάρξει εξασφάλιση ενός χρηματοδοτικού πακέτου ύψους 540 δις ευρώ, μέσω του οποίου θα υπήρχε χρηματοοικονομική ενίσχυση των χωρών, οι οποίες και επιβαρύνθηκαν περισσότερο από τον Covid-19. Τα επιμέρους μέτρα που εφαρμόστηκαν στα κράτη μέλη της Ευρωζώνης, αφορούσαν ενίσχυση που κυμαίνονταν από 4,0-6,0% του ΑΕΠ, ενώ η ενίσχυση ρευστότητας που διοχετεύθηκε για την κάθε χώρα ανέρχονταν περίπου στο 10% (Μαρούλης κ.α.,2020).

Περαιτέρω στον τομέα του τουρισμού, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποδέσμευσε ποσό ύψους 1 δις ευρώ ως εγγύηση από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Επενδύσεων, επιδιώκοντας να υπάρξει και πρόσθετη μόχλευση ύψους 8 δις ευρώ, έτσι ώστε να υπάρξει βοήθεια σε 100.000 μικρομεσαίες επιχειρήσεις σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα του τουρισμού. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι μέσω της παροχής των πόρων αυτών μπορεί να υπάρξει χρηματοδότηση του κεφαλαίου κίνησης των ΜΜΕ, καλύπτοντας το κόστος εργασίας, τα υλικά, καθώς και τις λειτουργικές εισροές, τα αποθέματα, τα ενοίκια, τις υπηρεσίες κοινής ωφέλειας κτλ. Ακόμη, από τους πόρους αυτούς, οι τουριστικές επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα να προβούν στη χρηματοδότηση της συμμόρφωσης με τα πρωτόκολλα δημόσιας υγείας, τα οποία μπορεί να περιλαμβάνουν τον καθαρισμό, τον προστατευτικό εξοπλισμό, καθώς και την προσαρμογή των χώρων, έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στον αυξημένο αριθμό επισκεπτών. Ακόμη, παρέχεται υποστήριξη από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, έτσι ώστε να υπάρξει συνεργασία των περιοχών που πλήττονται από την πανδημία, επιδιώκοντας να υπάρξουν από κοινού λύσεις για την ανάκαμψη του τουρισμού.

Η εκδήλωση της πανδημίας είχε ως αποτέλεσμα πολλά από τα προγραμματισμένα ταξίδια να αναβληθούν, είτε να ακυρωθούν, με αποτέλεσμα οι επιβάτες να απαιτούν να λάβουν τα χρήματά τους πίσω, καθώς οι υπηρεσίες που είχαν προπληρώσει πλήρως ή μερικώς δεν μπορούσαν να παρέχονται λόγω της επικρατούσας κατάστασης. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ήδη η Ευρωπαϊκή Επιτροπή από τις 18 Μαρτίου είχε προβεί στην έκδοση ερμηνευτικών καθυνητήριων οδηγιών, έτσι ώστε να διαφυλάξει τα δικαιώματα των επιβατών. Ουσιαστικά, οι εταιρείες αντί να επιστρέφουν τα χρήματα πίσω έναντι των ταξιδιών-κρατήσεων που ακυρώθηκαν, προσέφεραν στους

επιβάτες κουπόνια, τα οποία θα μπορούν να τα χρησιμοποιούν σε μελλοντικό χρόνο για την πραγματοποίηση άλλου ταξιδιού τους και μάλιστα έχοντας ευνοϊκούς φόρους. Ωστόσο, προβλέπονταν να υπάρξει δυνατότητα εξαργύρωσης των κουπονιών, εφόσον παρέλθει ένα έτος και αυτά δεν έχουν αξιοποιηθεί κατάλληλα. Με τον τρόπο αυτό και απώλεια δεν θεωρείται ότι υπάρχει για τους καταναλωτές-τουρίστες, αλλά και οι επιχειρήσεις δεν δέχονται σημαντικές πιέσεις στην ήδη επιβαρυμένη ρευστότητά τους.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε από την Ε.Ε. στην στήριξη της απασχόλησης, παρέχοντας σχετική χρηματοδοτική βοήθεια, η οποία ανήλθε σε 100 δις ευρώ, έτσι ώστε το κράτη να μπορέσουν να καλύψουν το κόστος του μειωμένου ωραρίου εργασίας, αλλά και αντίστοιχων μέτρων που έχουν ληφθεί από τις επιχειρήσεις. Στα πλαίσια αυτά υπήρξε και υποστήριξη των συμπράξεων μεταξύ των φορέων απασχόλησης, των κοινωνικών εταίρων και των επιχειρήσεων, έτσι ώστε να μπορέσει παράλληλα να επιτευχθεί και αναβάθμιση των δεξιοτήτων που κατέχουν οι εργαζόμενοι, δίνοντας περισσότερη έμφαση στους νέους, αλλά και στους εποχιακά εργαζόμενους.

Οικονομική στήριξη του τουρισμού στην ελληνική πραγματικότητα

Η Κυβέρνηση, αντιλαμβανόμενη εγκαίρως την ανάγκη στήριξης των επιχειρήσεων που πλήττονται από τον Covid-19, προέβη σε σειρά μέτρων, έτσι ώστε να μπορέσουν αυτές να συνεχίσουν να λειτουργούν και να εξυπηρετούν τις υποχρεώσεις τους. Ειδικότερα, για τις επιχειρήσεις του τουρισμού, όντας κλάδος που πλήττεται άμεσα, προβλέπονταν αναστολές φόρων και εισφορών. Πιο αναλυτικά, υπήρχε πρόβλεψη για αναστολή φόρων και ασφαλιστικών εισφορών για χρονικό διάστημα τεσσάρων μηνών, έχοντας όμως ως προϋπόθεση την διατήρηση των θέσεων εργασίας. Επιπροσθέτως, προβλέπονταν για τους εργαζομένους, των οποίων η σύμβαση αναστέλλεται προσωρινά λόγω αναστολής λειτουργίας της επιχείρησης με κρατική εντολή, καταβολή αποζημίωσης η οποία θα γινόταν στις αρχές Απριλίου ύψους 800 ευρώ. Ακόμη, σχετική πρόβλεψη υπήρχε και για τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους αυτοαπασχολούμενους, καθώς και τις ατομικές επιχειρήσεις, όπου αναβάλλονταν όλες οι φορολογικές υποχρεώσεις που ήταν πληρωτέες τον Μάρτιο για χρονικό διάστημα τεσσάρων μηνών.

Μια ακόμη δράση που υλοποιήθηκε από το Υπουργείο Τουρισμού αφορά την λειτουργία της γραμμής τουρισμού-1572, όπου πρόκειται για έναν αριθμό όπου

μπορούν να απευθύνονται τουρίστες, επιχειρηματίες και εργαζόμενοι στον τομέα του τουρισμού, οι οποίοι ζητούν ενημέρωση αναφορικά με ζητήματα που προκύπτουν στο πλαίσιο αντιμετώπισης της πανδημίας.

Στα πλαίσια του Ταμείου Ανάκαμψης, το οποίο θα διοχετεύσει πόρους για την στήριξη της οικονομίας, αναμένεται να υπάρξει χρηματοδότηση και για τον τομέα του τουρισμού. Ειδικότερα, στα πλαίσια της λειτουργίας του ταμείου αυτού δίνεται έμφαση στην παραγωγική ανασυγκρότηση του κλάδου, καθώς και στην προσπάθεια προσέλκυσης ιδιωτικών επενδύσεων, καθώς επίσης και στον ψηφιακό μετασχηματισμό της τουριστικής οικονομίας. Ακόμη, έμφαση δίνεται στην περαιτέρω ανάπτυξη των υποδομών που αφορούν τον τουρισμό, στην πράσινη τουριστική οικονομία, όπως επίσης και στην απασχόληση, εκπαίδευση, ανάπτυξη δεξιοτήτων, καθώς και στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής. Βασική στόχευση των παρεμβάσεων αυτών είναι να μπορέσει ο τουρισμός να αποκτήσει συγκριτικό πλεονέκτημα, ανταποκρινόμενος στις σύγχρονες προκλήσεις. Παράλληλα, μέσω της στήριξης αυτής επιδιώκεται να ξεπεραστούν σημαντικές παθογένειες του τουριστικού κλάδου όπως είναι ο μονοδιάστατος χαρακτήρας του ελληνικού τουρισμού, η αυξημένη εποχικότητα, καθώς επίσης και ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης των τουριστικών δραστηριοτήτων σε λίγες περιφέρειες της χώρας. Ακόμη, επιδιώκεται να υπερκεραστεί το πρόβλημα της απουσίας ανταγωνιστικότητας και της αδυναμίας αξιοποίησης των συγκριτικών πλεονεκτημάτων μέσω της διαφοροποίησης του τουριστικού προϊόντος (naftemporiki.gr,2020).

Ξεχωριστή αναφορά θα πρέπει να γίνει στο πρόγραμμα του Υπουργείου Τουρισμού «Τουρισμός για όλους», το οποίο είχε προϋπολογισμό 30 εκατομμύρια ευρώ και δημιουργήθηκε, έτσι ώστε να ενισχύσει τους δικαιούχους για να μπορέσουν να απολαύσουν τον τουρισμό από τον Ιούλιο έως και τον Δεκέμβριο. Το πρόγραμμα επιδοτεί την διαμονή σε καταλύματα όλων των κατηγοριών στην επικράτεια, τα οποία συμμετέχουν στο πρόγραμμα ως πάροχοι και προσφέρουν ειδικές τιμές. Οι δικαιούχοι του προγράμματος έχουν τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν τέσσερις (4) συνεχόμενες διανυκτερεύσεις στον ίδιο πάροχο διαμονής επιλέγοντας μεταξύ των καταλυμάτων που βρίσκονται στο Μητρώο Παρόχων. Σχετικά με τους δικαιούχους θα πρέπει να επισημανθεί ότι προέκυπταν κατόπιν ηλεκτρονικής κλήρωσης μεταξύ των όσων απαιτούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις, με βάση την πρόσκληση. Στην διαδικασία της κλήρωσης μετέχει η αίτηση του δικαιούχου, η οποία συμπεριλαμβάνει

και τα ωφελούμενα μέλη, εφόσον αυτά υπάρχουν. Πιο αναλυτικά, ως δικαιούχοι του προγράμματος περιλαμβάνονταν φυσικά πρόσωπα, άγαμα, ή έγγαμα, είτε άτομα τα οποία βρίσκονται σε κατάσταση χηρείας, είτε πρόσωπα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης ή βρίσκονται εν διαστάσει ή είναι διαζευγμένα. Ακόμη, για την εφαρμογή του μέτρου αυτού θεσπίστηκαν εισοδηματική κριτήρια, με το εισόδημα των δικαιούχων να κυμαίνεται μεταξύ 16.000-38.000€, εφόσον κάποιος είναι πολύτεκνος (Υπουργείο Τουρισμού,2020).

Σχετικά με τους παρόχους του συγκεκριμένου προγράμματος, πρόκειται για ιδιοκτήτες καταλυμάτων που μπορεί να ήταν ξενοδοχεία, ξενοδοχειακά τουριστικά καταλύματα εντός παραδοσιακών κτισμάτων, σύνθετα τουριστικά καταλύματα, ξενώνες φιλοξενίας νέων, οργανωμένες τουριστικές κατασκηνώσεις (camping), τουριστικές επιπλωμένες κατοικίες, ενοικιαζόμενα επιπλωμένα δωμάτια/διαμερίσματα, καθώς επίσης και ενοικιαζόμενες κατοικίες ή διαμερίσματα. Όπως επισημαίνεται στην προκήρυξη του προγράμματος, έπρεπε οι πάροχοι κατά τον καθορισμό της τιμής συνεργασίας με το πρόγραμμα, να λάβουν υπόψη τους τον κοινωνικό χαρακτήρα που έχει αυτό αναφορικά με την ίδια συμμετοχή των δικαιούχων. Έτσι, οι επιχειρήσεις έπρεπε να λάβουν τη σχετική μέριμνα προκειμένου η τιμή που προκύπτει από το άθροισμα της επιδότησης και της ίδιας συμμετοχής του δικαιούχου να είναι μειωμένη σε σχέση με την τιμή της ελεύθερης αγοράς (Υπουργείο Τουρισμού,2020).

Προκειμένου να μπορέσουν οι τουριστικές επιχειρήσεις να επιβιώσουν εν μέσω της υγειονομικής κρίσης και να διατηρήσουν την πελατεία τους στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό, θα πρέπει να προβούν σε μια σειρά ενεργειών. Ειδικότερα, θα πρέπει να δοθεί έμφαση σε ζητήματα υγιεινής και ασφάλειας, κάτι που έχει γίνει ήδη, τόσο μέσω του θεσμικού πλαισίου, όσο και μέσω της εκπαίδευσης και κατάρτισης του ανθρώπινου δυναμικού που απασχολείται σ' αυτές. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι να υπάρχει συστηματική παρακολούθηση των εξελίξεων, καθώς και διατήρηση στενής επαφής με προμηθευτές, επενδυτές, όπως επίσης και με τις ρυθμιστικές αρχές, έτσι ώστε οι επιχειρήσεις να έχουν πρόσβαση στις κατάλληλες πληροφορίες όσο πιο άμεσα γίνεται για να μπορούν να λειτουργούν αποτελεσματικά. Επιπλέον, θα πρέπει να δοθεί έμφαση στη ρευστότητα, καθώς υπάρχουν και τα κατάλληλα εργαλεία, σχεδόν στο σύνολο των Περιφερειών της χώρας, αξιοποιώντας σχετικούς πόρους που έχουν δεσμευτεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι ίδιες οι επιχειρήσεις του τουρισμού θα πρέπει να έχουν δυναμικές ομάδες διοίκησης και διαχείρισης, έτσι ώστε να μπορούν να παρακολουθούν κρίσιμους δείκτες για την διαχείριση της κρίσης, αλλά και για να είναι σε θέση να προσαρμόζουν την στρατηγικών των επιχειρήσεων στις επικρατούσες συνθήκες, επιδιώκοντας την επιβίωση των επιχειρήσεων, αλλά και τον μετριασμό των απωλειών. Ιδίως ο ξενοδοχειακός κλάδος θα πρέπει να επικεντρωθεί στην διαμόρφωση και διατήρηση στρατηγικών επαφών, μέσω των οποίων θα υπάρξει προσέγγιση νέων αγορών, καθώς επίσης και δημιουργία συμμαχιών, με χώρες που παρουσιάζουν παρόμοια επιδημιολογικά χαρακτηριστικά με την Ελλάδα. Ακόμη, λαμβάνοντας υπόψη την πίεση που υπάρχει από τον ανταγωνισμό και την επικρατούσα κατάσταση, θα πρέπει οι επιχειρήσεις να είναι σε θέση να αναπτύξουν νέα τουριστικά προϊόντα, τα οποία θα χαρακτηρίζονται από υψηλή βαθμό καινοτομίας, ενώ παράλληλα θα αποπνέεται εμπιστοσύνη για την ασφάλεια των τουριστών, αλλά και για την διαχείριση πιθανών περιστατικών τόσο από τις ίδιες τις τουριστικές επιχειρήσεις, όσο και από τις περιοχές αυτές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Προτάσεις-Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι η ανθρωπότητα βρέθηκε πρόσφατα αντιμέτωπη με μια έντονη υγειονομική κρίση, η οποία βρίσκεται ακόμη σε ισχύ, επηρεάζοντας την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας και της οικονομίας, σε διεθνές επίπεδο. Η κρίση αυτή δεν θα μπορούσε να μην επηρεάσει και την ελληνική οικονομία, η οποία εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τις υπηρεσίες και συγκεκριμένα από τον εποχικό τουρισμό.

Ο τουρισμός συνιστά μια δραστηριότητα που βρίσκεται σε διαρκή ανάπτυξη στην Ελλάδα, συνεισφέροντας σημαντικά στο ΑΕΠ της χώρας, αλλά και προσφέροντας μεγάλο αριθμό θέσεων εργασίας, ιδίως σε ορισμένες Περιφέρειες της χώρας κατά την διάρκεια των θερινών μηνών. Ακόμη, εξαιτίας των εισπράξεων των τουριστών, το κράτος καταφέρνει και έχει έσοδα μέσω των άμεσων και έμμεσων φόρων, ενώ μέσω της κατανάλωσης προϊόντων, πρώτων υλών και υπηρεσιών δημιουργείται προστιθέμενη αξία στις κατά τόπους περιοχές όπου αναπτύσσεται τουριστική δραστηριότητα. Κατά την διάρκεια των τελευταίων ετών, ο τουρισμός γνώρισε ιδιαίτερη δυναμική, γεγονός που διαπιστώθηκε από τον μεγάλο αριθμό επισκεπτών που επέλεξαν την χώρα, καθώς επίσης και από το υψηλό ενδιαφέρον για την πραγματοποίηση επενδύσεων στον τομέα του τουρισμού σε ολόκληρη την χώρα.

Εξαιτίας της πρόσφατης υγειονομικής κρίσης, οι τουρίστες περιόρισαν τις μετακινήσεις τους, αφενός λόγω της καραντίνας που επιβλήθηκε σε πολλές χώρες και γενικότερα των περιοριστικών μέτρων, αλλά και λόγω του αυξημένου επιπέδου φόβου που επικράτησε, με τον φόβο αυτό να σχετίζεται τόσο με την υγεία, όσο και με την οικονομική ευαλωτότητα. Έτσι, περιορίστηκαν σημαντικά και οι αφίξεις τουριστών στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να βυθιστούν τα έσοδα που προέρχονται από τον τουρισμό και ουσιαστικά η τουριστική σεζόν περιορίστηκε σημαντικά, στηριζόμενη σε μεγάλο βαθμό και στις εγχώριες μετακινήσεις που πραγματοποιήθηκαν.

Για τον μετριασμό των συνεπειών της υγειονομικής κρίσης, ελήφθησαν μέτρα στήριξης των επιχειρήσεων και της οικονομίας, με τα μέτρα αυτά να αφορούν και τον τουριστικό τομέα. Πιο αναλυτικά, υπήρξε αναστολή πληρωμής των οφειλών των επιχειρήσεων απέναντι στο δημόσιο και στα ασφαλιστικά ταμεία, ενώ υπήρξε και σχετική υποστήριξη από τις τράπεζες, έτσι ώστε να μπορέσουν οι επιχειρήσεις του

τουρισμού να συνεχίσουν στον βαθμό του εφικτού την αποπληρωμή των δανειακών τους υποχρεώσεων. Επιπρόσθετα, στήριξη υπήρξε και στους εργαζομένους του κλάδου, οι οποίοι έλαβαν σχετική υποστήριξη, όπως και οι εργοδότες, δηλαδή οι ίδιες οι επιχειρήσεις του τουρισμού. Μέσω του υποστήριξης του τομέα του τουρισμού από το Ταμείο Ανάπτυξης, η Ελλάδα έχει την δυνατότητα και συνάμα την ευκαιρία να αντιμετωπίσει τις δομικές αδυναμίες του κλάδου, όπως την μονομέρεια του τουριστικού προϊόντος και την εποχικότητα, καθώς επίσης και την ποιοτική αναβάθμιση αυτού.

Ο τουρισμός κατά την διάρκεια των επομένων ετών μπορεί να ενισχύσει ακόμη περισσότερη την οικονομία της χώρας, δημιουργώντας περισσότερες ποιοτικές θέσεις εργασίας, ενώ η δημιουργία προστιθέμενης αξίας μέσω αξιοποιήσεις προϊόντων και υπηρεσιών αναμένεται να συμβάλλει στην διάχυση των ωφελειών του τουρισμού εντός της ελληνικής οικονομίας.

Βιβλιογραφία

Fletcher, J. (1993). *Tourism and development planning*. In Cooper, C., Fletcher, J., Gilbert, D., Wanhill, S. *Tourism Principles and Practice*. London: Pitman.

Naftemporiki.gr (2020). *Σχέδια για την επόμενη ημέρα στον τουρισμό με την αξιοποίηση των πόρων από το Ταμείο Ανάκαμψης*. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1629248/sxedia-gia-tin-epomeni-imera-ston-tourismo-me-tin-aksiopoiisi-ton-poron-apo-to-tameio-anakampsis> [Πρόσβαση 10 Σεπτεμβρίου 2020].

Smith, S.J. (1994). *Tourism Analysis*. London: Longman.

World Economic Forum (2015). *The Travel & Tourism Competitiveness*. Geneva: World Economic Forum.

World Health Organization (2020). Q&A on coronaviruses (COVID-19). Διαθέσιμο στο: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/q-a-coronaviruses#:~:text=symptoms> [Πρόσβαση 10 Σεπτεμβρίου 2020].

Βαρβαρέσος, Σ. (2008). *Τουρισμός-Οικονομικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.

Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας (2020). *Νέος κορωνοϊός Covid-19-Οδηγίες*. Διαθέσιμο στο: <https://eody.gov.gr/neos-koronaivos-covid-19/> [Πρόσβαση 10 Σεπτεμβρίου 2020].

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020). *Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών-Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών-Τουρισμός και μεταφοράς το 2020 και μετά*. Βρυξέλλες: Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Ηγουμένακης, Ν., Κραβαρίτης, Κ., Λύτρας, Π. (1999). *Εισαγωγή στον τουρισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Ίκκος, Α. & Ρασούλη, Γ. (2020). *Η πανδημία του COVID-19 και ο ελληνικός τουρισμός*. Αθήνα: INSETE Intelligence.

Ίκκος, Α. & Κουτσός, Σ. (2020). *Η συμβολή του Τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2019-1^η εκτίμηση (προσωρινά στοιχεία)-Σεπτέμβριος 2020*. Αθήνα: INSETE.

Καραγιάννης, Σ. & Έξαρχος, Γ. (2006). *Τουρισμός: Τουριστική Οικονομία, Ανάπτυξη, Πολιτική*. Ηράκλειο: Κέντρο Τεχνολογικής Έρευνας Κρήτης.

Λαγός, Δ. (2005). *Τουριστική Οικονομική*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Μαρούλης, Δ., Ίκκος, Α., Κικιλίας, Η. (2020). *Οι Εξελίξεις στην Παγκόσμια Οικονομία και στις Χώρες Προέλευσης των Εισερχόμενων Τουριστών στην Ελλάδα-Ελληνική και Διεθνής Οικονομία-Τεύχος 3-Ιούλιος 2020*. Αθήνα: INSETE-Ινστιτούτο ΣΕΤΕ.

Μυλωνόπουλος, Δ. & Μοίρα, Π. (2011). *Ευρωπαϊκή Ένωση και Τουρισμός*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος (2020). *Δημιουργία Υγειονομικού Πρωτοκόλλου*. Διαθέσιμο στο: <https://www.grhotels.gr> [Πρόσβαση 1 Σεπτεμβρίου 2020].

Σιταράς, Θ. & Τζένος, Χ. (2007). *Εισαγωγή στη Θεωρία του Τουρισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Interbooks.

Τσάρτας, Π. (1996). *«Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό»*. Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.

Υπουργείο Τουρισμού (2020). *Θέμα: Δημόσια Πρόσκληση προς Δικαιούχους και Παρόχους Καταλυμάτων για Υποβολή Αιτήσεων Συμμετοχής στο Πρόγραμμα «Τουρισμός για Όλους» Έτους 2020*. Αθήνα: Υπουργείο Τουρισμού-Γενική Γραμματεία Τουριστικής Ανάπτυξης-Γενική Γραμματεία Τουριστικής Πολιτικής και Ανάπτυξης-Γενική Διεύθυνση Τουριστικής Πολιτικής-Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού-Τμήμα Ειδικών Μορφών Τουρισμού.